

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії з часів Наливайка

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Видання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі.

1. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1924 р., ст. 13.
2. Д. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академика Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук. Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значення. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впровід. 1925 р.
6. В. Щербаківський. Основні елементи орнаментації українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техника орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітических селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смаль Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльности Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі.
15. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930, ст. 20.
16. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік сьомий (1929—1930). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік восьмий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла русская земля...“ 1931., ст. 30.
20. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смаль Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчості. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди а priori? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII в.
29. Д. Дорошенко. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. Б. Крупницький. Пилип Орлик і Сава Чалий. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії
з часів Наливайка

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Knihtiskárna Jan Andreska vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10

*Illustrissimo Domino
Prof. Dr. Dr. Joanni Koch
deditissimus auctor*

Студії з часів Наливайка

I—IV.

I. Ціарські корогви у қозацькім війську.

З кінцем зими 1594 року вислав ціsar Рудольф II з Праги, принятого в свою службу шляхтича, Станіслава Хлопіцького та посла Ериха Лясоту на Запорожжя. Ця місія мусіла позискати козаків до помочі в війні проти Туреччини, яка почалась з кінцем 1592 року. Посли везли зі собою лист із відповідним ціsarським закликом, 8000 дукатів грошей та, як дар Запорожському Військові, корогву й труби. Стільки — загально відомі обставини початку коаліції Священної Римської Імперії й козаччини проти ворогів християнства.

В такій формі вони теж і повторюються звичайно в усіх історичних працях: козаки, мовляв, нанялися на ціsarську службу проти Турків. Якось зміни у політичному становищі козаччини через це не зауважується. І сама обставина, що козацьке військо на протязі двох років виступало під корогвами із двоголовим орлом наводиться хиба тому, що занадто вже настирливо підкреслювали її всі сучасні джерела. І власне в цім річ: сучасники надавали ціsarському дарункові значно більше значення ніж дослідники XIX—XX віків. Шіснацяте століття стояло значно ближче до часів, коли людське мишлення базувалось на символічних актах і церемоніях, що мали місце скрізь там де пізніше запанував писаний, конкретно формулований документ. Згадати хочаб обряд цілування хреста, який у княжій Русі-Україні заміняв параграфи паперового договору. Але такими символічними діями було колись наповнене ціле життя — чи то передача патериці й перстня при єпископській інвеститурі, чи удар мечем та причеплення острог, як знак приняття в рицарі, чи ціла серія обрядів із цехового побуту — все це належало до ряду символів, що глибоко закорінились у тогочаснім світогляді. До сьогодні доховалися серед європейського людства лише незначні уламки таких звичаїв: церковний шлюб, коронація, деякі університетські церемонії, та й то без давньої ролі міродатного юридичного акту. І що приняття ціsarської корогви Запорожським Військом сучасники надавали значення, яке виходило далеко поза межі звичайного членостевого дарунку — в цьому після розгляду джерел не може лишатися ніякого сумніву.

Треба вияснити про які саме корогви іде мова. Лясота в своїм щоденнику виразно говорить лише про одну корогву, що прислано з ним і Хлопіцьким від ціsаря на Січ.¹⁾ Але під час спільногpoходу Лободи і Наливайка на Молдавію в осени 1594 згадують джерела про два знаки

¹⁾ Lassota, 193 і 219; Мемуари I, 148 і 179; Bielski III, 1708; Hurtmuzaki XI, 407.

цісарські, що були в козацькім війську.²⁾ Пізніше, вже після Солоницького розгрому, осінню 1596 показував Замойський папському посольству 3 корогви „з числа здобутих“ на козаках. З опису цих оглядин виходить на че то цісарська корогва була тільки одна „з кармазинового адамашку оздоблено сuto золотою франзлею“; далі ще одна з австрійським гербом і одна з гербом Баторіїв, герцогів Семигородських.³⁾ Очевидно Замойський не мусів мати у себе всі трофеї з над Солониці. До категоричних нотаток про дві корогви цісаря, що їх мало Запорожське Військо в молдавськім поході 1594 року долучаються ще й описи обох клейнодів. Уже згадана кармазинова зі золотом корогва мала чорного орла, на другій був орел білої барви. З цього виходить, що запорожському посольству, яке прибуло з вертаочим назад Лясовою, цісар подарував ще одну корогву. Іншим шляхом попасті на Січ до осені 1594 вона не могла. Московські джерела нажаль говорять тільки, що Рудolf II „пожаловав и подарив отпустил“ козацьких послів, не згадуючи в чому саме полягали ці подарунки⁴⁾. Та друга корогва з австрійським гербом, яку показував Замойський післанцям святого отця, і про яку не сказано, що вона цісарська, мусіла походить від ерцгерцога Максиміліяна і належати не Січи а Наливайкові, з його побуту на Угорщині 1595 р. Про це свідчить Жолкевський, який пропонував Наливайкові після перших своїх успіхів 1596 мир, ще заки цей останній обеднався з Запорожцями; миру хотів польський полководець при умові „щоби розпустив свою купу та віддав корогву Максиміліяна й артилерію“.⁵⁾ Хто саме мав нарешті стяг герцога Семигородського, встановити трудно; цей останній походить напевне з часів спільноЯ кампанії Запорожців та Наливайка у Молдавії на весні 1595 р.

У традиції Запорожського Війська та деяких сумежних східноєвропейських країв власне корогва грава зовсім означену політичну роль. Коли Степан Баторій (1582) упорядковував козаччину, то Запорожське Військо дістало було на знак того, що воно королівське, шовкову корогву.⁶⁾ Ця остання мабуть із зображенням на ній польським орлом, служила символом державної служби новоспеченого реєстру, символом приняття козаків під зверхність короля. Весною 1596, запобігаючи збройному зударові козаччини з польським правителством, пропонував католицький єпископ київський Йосиф Верещинський наказати свавільним ватагам іти воювати зовнішнього ворога. Як знак переходу козаків під опіку урядових чинників радив єпископ „за прикладом святої памяти короля Стефана“ дати їм королівську корогву.⁷⁾ Ще виразніше виступає значіння цього клейноду в трохи пізніших стараннях гетьмана Самійла Кішки добитися регабілітації козацтва та зняття з нього банії. У листі до Канцлера Замойського просило Військо Запорожське „о знак то есть о корогву Його Королівської

²⁾ Нігムузакі III¹, № 203; Bielski III, 1720 „Mieli wszystkich chorągwi do czterdziesci, a na dwu były orły cesarskie“; за ним повторили це всі інші дослідники — Rolle, 146; Николайчик КС 8, 1884 стр. 531; Ефименко КС 46, 1894 стр. 297; Доманицький, 57; Модзалевський РБС XI, 51; Грушевський VII, 203. Хроніст Heidenstein X, 307 не називає числа корогов, але говорить у множині „signis Caesareis“.

³⁾ Niemcewicz II, 237; так само описує видані на Солониці корогви і Heidenstein XI, 336.

⁴⁾ Нігムузакі III¹, № 203; Памятники II, 17 і 113.

⁵⁾ Listy, 71.

⁶⁾ Žr. dz. IX, 217; Стороженко, 74; Грушевський VII, 155.

⁷⁾ Стороженко, 314—316: „... aby ych do ziem cudzych besz odwloki (odawszy ym swoię Kroliewską chorągiew przykładem Swientey pamieci krolia Stephana) za ten chlieb, ktorego przesz ten czasz w Panstwie J. K. M. z przykrością zażywali, isc rozkazać raczyt...“

Милости“; під цим знаком хотіли козаки йти в похід декларуючися ним на зовні як вірні слуги короля і Речі Посполитої.⁸⁾

Подібна, але ще більша і виразніша роля корогви помічається в сусідніх Молдавії та Волощині, яких доля сплелась під кінець XVI віку так тісно з долею українського козацтва. Там корогва служила прямо інвеститурою на господарський стілець. Прислання її турецьким султаном, або його уповноваженим рівнялося юридичному признанню з боку Порти даної особи господарем. І навпаки — приняття корогви з рук султана чи його відпоручника означало визнання його зверхності в наддунайських князівствах. Шляхотська суспільність у Польщі вповні рахувалась з актом передачі такого клейноду. „*Co se tknie ziemie Wołoskiej, o tem szkoda wiele dyskurować. Hospodar tamten od Turka chorągiew przyjął, jest in ejus patrocinio i hołdowaniem jego, jemu dochody dawa; Turczyn jest panem własnym jego. Jakoż ma być i koronie obnoxius? Rzekł Zbawiciel że nemo potest duobus Dominis servire, bo abo owemu abo temu przechylny być musi*“, — висловився на соймі староста радзейовський Оржельський.⁹⁾ Коли Замойський вийшов в осені 1595 до придунайських князівств інtronізувати на господарство Єремію Могилу, то тягинський санджак прислав до цього останнього посла з побажанням щасливого панування і з порадою старатися дістати від султана корогву. Санджак запевняв, що в Царгороді Могилі корогву дадуть.¹⁰⁾ Звязана війною з Австрією Оттоманська Порта не мала змоги противитись зміні стану річей у Румунії; уступаючи фактичну зверхність Польщі рятувала вона однаке таким чином свій моральний престиж та зовнішнє декорум своєї надвлади. Таке саме значіння — юридичного признання з боку Туреччини мав і акт послання стягу другому сусідові Запорожжя, кримському ханові, васалові падишаха.¹¹⁾

Зрозуміло отже, чому і польське правительство і широкий шляхетський загал мусіли приняти вістку про те, що козацьке військо виступає під прапорами іншої держави, як факт зради Речі Посполитії. Принявши корогву від цісаря, Запорожці очевидно становились і його військом. Царське правительство у Москві, яке Рудольф II теж старався втягнути до союзу проти Туреччини, було якраз на цьому пункті значно обережніше, хоч і вважало, що козаки находяться у нього на службі.¹²⁾ Москвина більше дбали про збереження добрих відносин з Польщею і тому ціарському уповноваженому Хлопіцькому, що просив грошей, прапору і дарунків для козаків, з якими він зберався йти на допомогу цісареві, дали в Москві виминаючу відповідь: „*грамоты с тобою не будет, для тое причины, что с тобою грамота не по прежнему обычаю, а знамени к Черкасам посылати не пригожеж, а велел к ним Государь наш приказати свое Царское повеленье*“.¹³⁾ Москвина ухилилась не то, що від посили „знамени“, але навіть від писаного наказу на Січ, а обмежилися усною передачею царської згоди на війну з Турками. Ця здержаність Москви, це „*непригоже посылать знамени*“ ще більше відтіняє значіння ціарського вчинку.

Польські правительственні круги довго ставили на вид Австрії некоректність її поступовання зглядом суворених прав Речі Посполитої. І

⁸⁾ Listy, 105—106 „*Przy którym też WM swego Miłosciwego prosimy o Znak to jest o chorągiew Jego Kr. Mosci pod którym byśmy znakiem chodzili y snadniey byli znami być wiernymi poddanymi y sługami Jego Kr. Mości y Rzeczypospolitey*“.

⁹⁾ Orzelski I, 198 „*O Komisyyi do ligi z P. P. chrześciańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego, w Warszawie na sejmie R. P. 1596*“.

¹⁰⁾ Bielski III, 1733; Niemuzaki III¹, 252.

¹¹⁾ Смирнов, 398; Масйек, I.

¹²⁾ Памятники I, 1435; II, 24—29; Lassota, 208; Мемуары I, 163.

¹³⁾ Памятники II, 23 і 29.

Рудольф II чув за собою цю вину, бо виправдувався звалюючи все на Хлопіцького: цей останній мав твердити нібито козаки — вільний народ, не-підлеглий ніякій іншій державі.¹⁴⁾ Але виправдувшись, найвищий володар християнства ні словом не згадував ні про даровані ним корогви, ні про місію Лясоти, що очевидно належали до занадто дражливих питань. Королівська відповідь цісареві прямо закидала, що листами, грішми та корогвами він уповноважив козаків до виступу.¹⁵⁾ Піддержання Низовців на Туреччину вважали способом втягти Польщу у війну і таку задню думку заінтересовані християнські потуги дійсно мали. Напад козаків мусів викликати озлоблення султана проти Речі Посполитої і волею-неволею довести її до боротьби.¹⁶⁾

Але не бракувало і тяжких закидів. Вже після закінчення козацьких заворушень прибуло до Польщі папське посольство кардинала Енріко Гаетано, щоб агітувати за приступленням до антитурецької ліги з Габсбургами. У відповідь Замойський, розмовляючи з представниками курії, закидав Австрії спроби посісти в Польщі внутрішні усобиці. „Rzekł wprawdzie z gniewem, że było hańbą, iż Maximilianiści chcieli szkodzić temu Królestwu Kozakami, którzy pod znakami i chorągwiami Cesarza, xięźcia Maxymiliana i xięźcia Siedmiogrodzkiego wojovali“.¹⁷⁾ В дальших переговорах підозрівав Замойський, що козацький привідця Наливайко, під час свого побуту на Угорщині мав довгі балашки з Максиміліяном а дехто з полонених козаків зізнав на тортурах ріжні пляни, які сновано проти Польщі. Замойський мабуть згущував фарби — він був противником союзу з Габсбургами і йому треба було мати приводи від нього ухилитись, приводи, які оправдували відмову від участі у такій загально християнській справі. Тут найголовніше, що дарунок цісарської корогви міг взагалі уважатись таким доказом некоректності Австрії супроти суворенних прав іншої держави.

Міг цей дарунок тим самим і послужити як джерело поголосок про звязки козаків із заходами невдалого претендента на польський королівський трон, ерцгерцога Максиміліяна. Такі поголоски передавав литовський канцлер Лев Сапіга в середині 1595, оповідаючи про господарювання козаків на Брацлавщині: „*niesłychnane też tam swowoleństwo czynią, ba i to same baby na torgu powiadają, że ich kilka tysięcy chcą iść ku Krakowowi, spodziewając się pieniędzy od króla JMci, ale to jako powiadam targowe nowiny, acz są niektórzy co temu wierzyć chcą, obawiając się aby to nie*“

¹⁴⁾ Heidenstein X, 307: *Causa omnis in Chlopicum a Caesare translata: qui Cosacos liberos homines esse ostendisset, neque quicquam cum regno commune habere;* Барвінський, ЗНТШ X, 31—34: лист польського правительства до цісаря зі скаргами на Хлопіцького, що всупереч усім договорам зберав в країні військо проти Туреччини, з якою Польща хоче жити в згоді. Там-же виправдання цісаря супроти цих закидів; дe Pace, 398—400; пор. теж Мас'єк, 31. Так само і європейська дипломатія приняла описані події як акт переходу Січи під зверхність цісаря: пор. звіт Спеціяно, папського нунція у Празі — Hurmuzaki XII, 29.

¹⁵⁾ З листа Жигімента III до Рудольфа II (Hurmuzaki XII, 19): *Sed hic habemus quod apud M. V. quaeramus, quod etiam absentibus nobis quaestos fuisse cum ea senatores regni huius non ignoramus hominem quendam ab aula M. V. profectum, litteris M. V. et pecunia instructum, colluviem hanc coegisse, vocasse ad signa atque etiam in auspicio M. V. quod signis ipsis et vexillis testantur, inanctorasse... Videat iam M. V. quantopere nos id commovere debeat, quod pestem hanc, in nostrorum vicinorumque clades excitam et collectam, alieno vocatu, praeter voluntatem auctoritatemque nostram, esse sentimus.*

¹⁶⁾ Такі думки висловлював папський поланець Комулович у листах до кардинала Сан-Джорджо (Pirling-Racki XIV, 110); на це саме скаржилися польські єпископи у Празі (Mathaus-Voltolini RQ 15, 1901 стр. 313); пор. теж J. opescu ED II, 480 і 484.

¹⁷⁾ Niemcewicz II, 237 і 297.

była praktyka jaka Maksymilianowa, który niedaleko Krakowa w Koszycach z wojskiem nie małem leży...¹⁸⁾ В цей час Наливайко дійсно вибрався на Угорщину помагати проти турків і правди в цих „базарних сплітках“ мусило бути принаймні стільки, що відносини між ним і невдалим претендентом були доволі тісні. Про це свідчить вже згадана ерцгерцогська корогва у його війську та наведені вище вислови Замойського. Крім того Жолкевський в однім із своїх пізніших листів теж натякає на якісь особливо зухвалі пляни козаків направлені проти Krakowa та проти короля, а це, очевидно, придає відомостям Сапіги більше авторитетності. „Brzydko aż i spominać do czego się to swowoleństwo brało, jakie spomianie majestatu w. król. mci., jakie zamysły, o Krakowie, stolicy sławnej w. król. mci. rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego“. ¹⁹⁾ Московські звіти з цього часу зважують досить категорично Наливайкові спустощення в Луцьку та на Білорусь на рахунок підбехтувань цісарського васала князя Семигородського. „И Семиградцкой воевода, сведав про то, что канцлер посадил на Волохах Ереміаша, послал Запорозского атамана Наливайка, а с ним 2000 человек казаков Запорозских, которые были у него на найму, на канцлерово именье; и Наливайко деи канцлерово именье выпустил“. „В те же поры атаман казачей, Наливайком зовут, пришол с войском из Семиградцкие земли в Польскую землю, и вотчины канцлеровы воевал и жег; и многие так говорят, что зделал по приказу воеводы Семиградцкого“. ²⁰⁾ Нарешті можна пригадати собі ще ті міркування Лясоти, які спонукали його заключити договір із Січчю: тому що в Польщі можливий переворот важко заручитися підтримкою цеї воєнної організації, яка має на Україні дуже великий вплив. ²¹⁾ Отже, Австрія дійсно вважала можливим взявши Запорожське Військо на свою службу, під цісарську корогву, вжити його проти ворожого собі магнатського сторонництва, яке мало владу в Речі Посполитій. Якісь неясні пляни і наміри сполучені з відчуттям власного права на свободу рухів супроти Польщі, висловлювалися видимо і серед козацтва.

Ані Сапіга, ані Жолкевський не звязували тих якихось козацьких намірів, чи може лише перехвалок, з чужеземними корогвами. Однаке в широких верствах шляхетського суспільства все поведення низового лицарства та його переговори з іншими державами розумілись як відпадення від Речі Посполитої заманіфестоване назовні інсигніями сусідніх монархів. В „Постулятах до Короля Його Милости від Воєводств Великопольських“ з літа 1595 фігурувало як пункт шестий домагання присмирити козаків: ²²⁾ якесь нове управління повстало на Україні; низові козаки піднесли чужі корогви і вже не короля, але когось іншого називають своїм паном. Депутати Великопольські просили Жигімента III наказати військам виступити проти козаків, бо інакше, як тільки силою, привернути лад не можливо. Також Оржельський у своїх промовах з 1595—1596 рр., агітуючи

¹⁸⁾ Script. reg. Pol. VIII, 219—220 (лист до Криштофа Радзивила з Варшави 1. червня 1595. Але перші поголоски про звязок Максиміліяна з козаками хотуться вже в самім початку 1595 року. Оповідалось про пляни ерцгерцога „обеднавши Німців, Угорців та Семигородців з козаками, захопити в полон польського короля та заволодіти його троном“ (J. opesci ED II, 479—480 лист з 6. січня 1595); пор. теж S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

¹⁹⁾ Pisma, 151; лист до короля від 21. травня 1596 з обозу над Супоєм під час переслідування козаків. Цікаво порівняти з цим припущення Бельського щодо цілей Косинського „... im dalej tem większe szkody czynił nietylko księciemu samemu, ale i tam okolicznym drugim, a snadż i do czegoś się większego brał (B e l s k i III, 1689).

²⁰⁾ Памятники II, 368—369 і 379; S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 202 (Malaspina I/XII, 1595).

²¹⁾ L a s s o t a, 219; Мемуари I, 179.

²²⁾ Додаток, № 19.

проти вмішання Польщі в турецьку війну, констатував непокірність козаків легаліовану цісарем. „A teraz który się z tą ligą ozywa? Królowie chrześciańscy z sobą zaszli, tak że to nie jest podobna im się na to zgota-wać. Cesarz J. M. o którego gra idzie, chorągwie swe pośłał Niżowcom, pod którymi pierwiej Wołochy zwojowali, i koronne włości wojują“. „A te swiezo Kozaki in visceribus Regni mieszkające mieszają, pieniądze i chorą-gwie dawszy im na Rzplę podburzają i teraz w tych świeżuckich bitwach Rakuzkie i Siedmiogrodzkie chorągwie im pobrano“.²³⁾ Аналітично висловились ав-tor книги „Zwiercadło Rzeczypospolitej Polskiej na poczatku roku 1598 wystawione“, говорячи про „te свавільство козацьке, що під корогвами су-сіднього монарха корону воювало“, та епископ Карнковський на соймі 1596: „Rakusanin schizmę uczynił między niżowemi kozakami daniem chorągwie swej i przez praktyki swe ma ich partem przeciw nam“.²⁴⁾ Так са-мо в уяві сучасної польської історіографії передання козакам цісарської корогви ототожнилось з іх зворохобленням, виламанням з під послуху Польщі. „Powidają, żeby te Kozaki Chłopicki, który był komornikiem u króla Stefana, zbruntował był i podwiódł na to aby państwa tureckie wojovali, przyniosły im listy i chorągiew cesarską i pieniądzę“ писав хроніст Бель-ський. „Kozacy żołdem od cesarza zachęceni, napadają na kraie tureckie, że postępowanie to przeciwne jest tak umowom i traktatom Rzplitej jak nie-odpowiednie godności i charakterowi Cesarza; że wojsko w obcym państwie popi-sywać, wyprowadzać je w pole, przymierza nadwerężać, niczem innem nie jest, jak narażeniem sąsiedniego kraju na wojnę z potężnym nieprzyjacielem“... такими сло-вами передавав Лубенський опінію польського сенату.²⁵⁾ Що козаки під ціар-ськими знаками плондрують Польщу та хотять заснувати окрему респуб-ліку з Наливайком як князем на чолі, повторювали також данцієські зві-тодавці, очевидно з чуток, котрі кружляли серед польського суспільства.²⁶⁾

Безперечно в звязку з такими поголосками стояли і версії про те що козаки хотять прилучитись до Московщини... „а многие так говорят, что хотят (Наливайко зі своїми прихильниками) выехать на имя Его Царского Величества“. „А итти деи, Государь к тебе ко Государю Гетману Нали-вайку с своими Черкасы на Чернигов или на Смоленеск“. Ці відомості по-ширилися особливо під час побуту козацького привідці на Білорусі взимку 1595—1596.²⁷⁾ Самі по собі вони були неправдиві, або принаймні дуже переборщені, але підстава до них таки існувала. Наливайко ніс із собою у цім поході корогву ерцгерцога Максиміліяна, а Московщина ще раніше, весною 1595, визнала права Габсбурга на польське королівство і виявила охоту їх підтримати.²⁸⁾ З часів останньої кампанії 1596 повідомляв Жол-кевський про бурхливі козацькі наради у Переяславі, де теж висловлюва-

²³⁾ O r z e l s k i I, 148 (O wojnie Tureckiej i innych potrzebach votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego na Średzkim sejmiku, 10. stycznia R. P. 1595) i 195 (O Kom-missyi do ligi z P. P. chrześciańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radzie-jowskiego w Warszawie na sejmie, R. P. 1596).

²⁴⁾ Wyd. K. J. Turowski „Biblioteka Polska“ zesz. III, 1859 стр. 13; G r a-bo w s k i, 458.

²⁵⁾ Bielski III, 1708; Łubieński, 35; Heidenstein про свавільства ко-заків XI, 327.

²⁶⁾ Додаток, № 22.

²⁷⁾ Памятники II, 294 i 379; Додаток, № 20; Archiwum Sapiehów I, № 114; Ma-сі g e k, 5, 10.

²⁸⁾ Памятники II, 227—228 i 351; царська грамота Максиміліянові з квітня 1595: „... и мы, Великий Государь, Царь и Великий Князь Федор Иванович, всеа Русии Самодержец, как прежде сего к тебе о том писали и неодиножды, а хотели есмѧ того с великим раденьем, чтоб тебе быти на Коруне Польской и на Великом Княжестве Литовском Государем ...“ Для зрозуміння московської політики цікаво порівняти Ка п т е р е в, 279 — тайне збирання інформацій про Максиміліяна.

лася думка звернутись по протекцію до московського царя.²⁹⁾ Менше інтересу мають скарги присталих на унію православних владик на те що з Москви буцім то підюджують проти них місцеве населення та козаків Наливайка.³⁰⁾ Але значіння усих цих, хочби й зовсім виссаних із пальця, по-голосок було одно і те саме: нанявшись цісареві козаки виласялися із державного звязку Речі Посполитої; вони представляють собою окрему політичну організацію від якої можна сподіватись кожночасно всякого союзу з сусідами. Тому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужовемних корогов. Цею видачею якби символізувався поворот козацтва назад до слухняності зглядом урядових чинників корони.³¹⁾

Отже оцінка факту приняття чужих прапорів Військом Запорожським та Наливайком була в правительствах кругах сусідніх держав і серед польського суспільства досить однозгідна. Тяжче зробити собі уявлення про те, як самі козаки представляли собі їх положення після одержання таких дарунків. Для загального образу політичного мишлення запорожців незвичайно інтересні вияснення, котрі подав гетьман Богдан Микошинський цісарському послові на Січи, Ерихові Лясоті. Лясата прибув на Базавлук в товаристві московського посла Василя Нікіфорова, котрого гетьман і січове коло вислухало першим. Але ще перед тим як давалася авдієнція Москвина прислав Микошинський до Лясоти посланця з проханням не вважати цього приводом до непорозуміння. Козакам, мовляв, добре відомо, що цісареві належить перше місце серед усіх європейських монархів і що його послам так само належиться першенство. На Січи однак переконалися, що московський посол подасть свої міркування до тої самої справи затягу Запорожського Війська цісарем і тільки тому наважились вони вислухати його спочатку.³²⁾ Отже козаки признавались до тої самої теоретичної системи світу, що була загально принятою в тогочаснім єпархічно-успосібленим європейським політичним мишленню. Цісар був в ідеї моральним зверхником всього християнства, найвищою світською рангою; за ним слідували королі, герцоги, князі і т. д. Призначена цілою Европою єпархічна ступневість не мала місця на Московщині, якої „православний ґосудар“ вважався володарем третього Риму — Москви, вище всіх інших земних потентатів; цілий ряд татарських та кавказьких суворенів признавався до цеї східно-європейської єпархічної системи світу. Обидві системи претендували на універсальність і виключалися навзаем не менше ніж, наприклад, цісар і найвищий володар ізляму турецький султан. Козацька місія була боротьбою з татарами, а проти бусурменів все християнство являлось до певної міри воящтом цісаря. З огляду на те, що Московщина претендувала на держання Січи в своїй службі, а крім того ще й репрезентувала православну віру, тим інтересніше ствердити, що козацтво признавалося до європейської політичної системи з цісарем Священної Римської Імперії на чолі. Очевидно мова тут може бути лише про чисто моральну зверхність, яка на практиці виявлялась хиба в деяких етикетальних членостях та в зображені цісаря на першім місці, після папи, в композиціях „танцю смерті“ по церквах.³³⁾ Саме в цьому ввічливо-етикетальному теоретично-

²⁹⁾ Listy, 81.

³⁰⁾ Niemcewicz II, 175—176.

³¹⁾ Listy, 71; Жерела VIII, № 64; Heidenstein XI, 336; Bielski III, 1765.

³²⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167—168.

³³⁾ Напр. у листуванні з іншими монархами прислуговував цісареві і королеві Римському титул „Majestas“, тоді як він сам титулував інших королів лише „Vesta Serenitas“.

му розумінні назвав Грабовецький 1576 р. в листі до цісаря козаків „вояками Вашої Священної Величності“.³⁴⁾

В своїм листі переданім з Лясотою Рудольфові II Запорожці величали його християнським цісарем, верховним головою всіх християнських королів і князів та своїм милостивим паном.³⁵⁾ Коли це й була лише чесночтва формула, на які козаки не скупились,³⁶⁾ то все ж це був так само писаний урядовий документ, який находився у колізії із такими самими документами адресованими польському королеві. Можливо такий зворот випливав лише з хвилевих політичних комбінацій, але це не зменшує його інтересу. Центр ваги лежить у спорідненості провідних ідей козацтва з ментальністю європейського рицарства. Носієм цих ідей була статочніша козацька старшина з тих елементів, що мали на Україні свої часом досить значні маєтності, а життя на Низу трактували більше як рицарський спорт, а либо і як можливість власної політичної організації. Це виявив оден досі хибно інтерпретований момент, який виступив під час переговорів на Січи. Лясота оповідає, що насамперед маса війська „чернь“ погодилася йти на службу цісареві і навіть силувала до цього старшину. Але ввечері почали „деякі неспокійні голови разом з тими, що мають на місці добру поживу як ловці звірини і хазяї власних човнів або кораблів“ ходити по курінях із противною агітацією та говорити про небезпеки далекого походу, малу платню, непевні умови і т. д., так що до ранку чернь змінила свої настрої і твердо уперлась при небажанні далеких підприємств.³⁷⁾ Дослідники здебільшого так і приняли це як неохоту багатшого козацтва до австрійської служби.³⁸⁾ Тим часом справа не така проста. Сам же Лясота далі оповідає, що найгарячіші прихильники співпраці з цісарем були Лобода і Микошинський, безсумніву заступники найстаточніших верств козацької старшини: „гетьман з кількома найвизначнішими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед ним, — почали просити й умовляти аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цісарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе...“³⁹⁾ Микошинський навіть зрікався був гетьманства, щоб змусити козацький загал приняти цісарські оферти. Але чернь, яка так легко далася намовити проти співпраці з Австрією, тепер якраз виявила значну упертість і довго не піддавалася ніяким намовам. Елементи, що виступили проти цісарського союзу, отже мусіли мати на неї великий вплив, мало не більший ніж тих кілька „найвизначніших“ людей з бувшим і теперішнім гетьманом на чолі. Зі звороту Лясоти про „людей які мають на місці добру поживу“⁴⁰⁾ скоріше можна думати, що це були старі уходники, постійні мешканці Великого Лугу, котрих ніякі маєткові інтереси не вязали зі землями осілого хліборобського населення. Рибальство і мисливство прогодовувало їх на стільки, що задля самого прожитку вони не потрібували ходити в далекі й небезпечні походи. Ця група серед Січовиків розу-

³⁴⁾ Wierzbowski I, 214 „... a militibus Sac. Mtis Tuae, kozaci dictis ...“

³⁵⁾ „Von Gottes Gnaden, Allerdurchleuchtigster unüberwundlichster Christlicher Kayser; allergnedigster Herr. Wir übergeben ganz demütig auß aufrichtigen Herzen Ew. Kay. Matt. alß einem Herrn und Haubt aller Christlichen Khünig und Fürsten beydes uns selbst und unser alzeit getrewe Unterthenigste Dienst ...“ (Lassota, 220; Мемуари I, 180).

³⁶⁾ Грушевський VII, 283.

³⁷⁾ Lassota, 212—214; Мемуари I, 170—172; тримаюся в основнім перекладу Грушевського VII, 289 і далі.

³⁸⁾ Грушевський VII, 200; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 62.

³⁹⁾ Lassota, 215; Мемуари I, 172; Грушевський VII, 290.

⁴⁰⁾ Lassota, 214 „ezliche unruhige Köpff sampt denjenigen, so alda Ihre guete Nahrung haben, Alß da sein Wildschützen, undt die so ihre aigne schiff oder Czolne haben ...“

міється мусіла бути сильна й впливова і їй байдуже були гасла оборони віри та боротьби з магометанством, які процвітали серед перенятого рицарською романтикою європейського суспільства.

Тут вистарчає ствердити, що чільні репрезентанти козацької старшини, люди яких характеризував Грушевський як українську козакуючу буржуазію⁴¹⁾ виявилися якраз найупертишими сторонниками близчого звязку зі Священою Римською Імперією. Щоб перефорсувати цей звязок апелювалось до почуття чести і слави, до доброго імені запорожських кавалерів — все аргументи з арсеналу етичних понять озброєного землевласника, мало зрозумілі степовим севрюкам. І цісарську політику провадила козацька старшина, при значному напруженні енергії, коло року. В її руках лишились всі зовнішньо-політичні зносини. Запорожськими послами до Рудольфа II призначено сотників Ничипора і Саська. Останній фігурує потім як полковник і згідно зі здогадом має належати до давнього козацького роду. Трохи більше відомі матеріальні справи Матвія Шауля що позичив значну грошеву суму — 100 кіп Печерському монастиреві. Можливо, що і він брав близьчу участь у політичній акції на користь союзу з Австрією, але для цього треба би доказати, що він ідентичний з тим „Матвеем Шмойлом“ московських актів, який іздав як посол Запорожської Січі разом із Хлопіцьким до Москви. Про сотника Демковича, котрий відберав від молдавського господаря присягу вірності цісареві, відомо, що він також мав посілість у Барі. Головний заступник Запорожжя в цих роках, Григорій Лобода не тільки являється власником досить значного маєтку на Україні, але навіть подружжа собі вишукує в шляхотських кругах.⁴²⁾ Таким чином союз із Австрією став справою найбільш політично вишколених, найбільш покликаних до проводу елементів серед козацтва. Коротка поява двоголового орла Габсбургів над Дніпром робиться тим цікавішою.

Ідея допомоги цісареві носилася в повітрі. Вже на соймі у вересні 1592 кидав Радзивіл Сирітка Жигімонтові III обвинувачення „że Król potajemnie posyłał do Niżowych Kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomóc wszelakich rozruchów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeczną Rakuzkiem domowią“.⁴³⁾ Можливо це наклеп, можливо король рахував на козаків тільки як на вірну гвардію монарха — у всякім випадку думка про збройний виступ Січі в цісарських інтересах була голосно висловлена. Магнат Радзивіл нападав за це на короля, але як завше в Польщі, не бракувало інакше настроєних панів. Вже влітку 1593 перший сенатор корони, каштелян краківський Януш Острожський через свого підстаросту білоцерковського князя Булигу Курцевича вербував козаків на цісарську службу, обіцяючи на кожного вояка з конем 20 злотих і сукно на рік, але при умові, щоб затяжці мали власних 24 гармати.⁴⁴⁾ Мимоволі виникає вражіння, що і воєвода брацлавський князь Януш Збаражський був якось втамнечений у цісарські пляни щодо Запо-

⁴¹⁾ Грушевський VII, 215.

⁴²⁾ Памятники II, 1 і 28—29; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 12—21 і 27—30; Куліш II, 105 і 431; Грушевський VII, 214—216; Каманін, Чтения ОНЛ VIII, 18—19 і 88.

⁴³⁾ Script. reg. Pol. XXI, 367.

⁴⁴⁾ Listy, 32; Maciągек, 11; Dozvuky bezkráloví, 138—139; взагалі цілий дім Острожських був прихильний австрійській орієнтації. Соймик краківського воєводства протестував 1593 проти уділення князю Янушеві гідності каштеляна, виставляючи як причину, що кандидат являється „підданим цісаря“ (Kutrzeka, 195); сторонником антитурецького союзу в Габсбургами виступав Януш Острожський і пізніше, пор. Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 192; арештований польським урядом Хлопіцький, щоб виправдати себе самого, обвинувачував могутніх князів навіть у підтримці Наливайкових дебошів.

рожжа. Принаймні маршрут Лясоти через Україну йде немов би навмисно маєтками Збаражських (Прилука, Погребище, Володарка й інші) і головно там спиняється він на відпочинок. Йому та Янушеві Острожському адресував Рудольф II листи та рекомендував своїх послів, а австрійська дипломатія силкувалася помирити обох цих можновладців, щоби спонукати їх до спільногого виступу в цісарських інтересах. Пізніше в переговорах із Січчю називалося воєводу брацлавського приятелем козаків, який радо їм поможе у справі придбання необхідної кількості коней. Запорожці наважаєм просили Лясоту допомогти їм до цього протекцію у князя Збаражського. Також Жолкевський скаржився на цього останнього за поблажливість заходам суперечним з офіційною політикою Речі Посполитої.⁴⁵⁾ Ревним прихильником всяких антибітурманських плянів козаччини декларувався завше католицький епископ київський Йосиф Верещинський.

Такій запопадливості поодиноких можновладців стала швидко до пари також ініціатива самих козаків, спочатку з найбільш офіційних кругів. Вже з першої половини 1593 повідомляв цісар приязно до нього настроєне московське правительство, що він одержав оферту з України „...козаки низовські били чолом, які в понизові пребывають, а хотят быти в Угорскую землю и служити противу Турского“.⁴⁶⁾ Пропозиція правдоподібно вийшла не від дійсного низового козацтва, а від встановленого 1590 р. реєстру в одну тисячу козаків під зверхністю Миколи Язловецького, старости снятинського, та безпосереднім проводом шляхтича Яна Оришовського. Перше посольство відправили на цісарськім дворі ні з чим. Але австрійський посол Вакер, який незабаром після того подався до Польщі зі завданням втягнути її до антитурецької коаліції дістав спеціальне завдання поінтересуватись козаками.⁴⁷⁾ До цього зявився козацький нібито відпоручник Валіцький знов пропонуючи воєнні послуги. При цім згадувалося перше безвислідне посольство та називано Оришовського найвищим козацьким вождем і з цього можна додумуватися, що і перші заходи про цісарську службу вийшли власне від легально визнаних польським правителством реестровиків.⁴⁸⁾ Вакер підозрівав тут інтригу Замойського і тому й цим разом не дав Валіцькому ніякої певної відповіді. Але думки про допомогу Австрії вже поширилися серед войовничого пограничного населення і незабаром мусіли захопити теж і Низовиків. Авантурничий шляхтич, бувший коморник Стефана Баторія, Станіслав Хлопіцький, почувши в Київі козацькі балачки про те, як би то заявити про себе Рудольфові II, подався до Праги. Ініціатива цеї подорожі належала, можливо, знову відповідно настроєним можновладцям Збаражському та Острожським.⁴⁹⁾ На Січи про неї нічого не знали. Тим характеристичніша здецидована готовість з якою запорожська старшина легалізувала самозванчий акт Хлопіцького. Тільки зачувши про появу Лясоти на Україні, вислали з Низу негайно назустріч йому окреме посольство. І хоч потім, коли переговори з цісарським висланцем не ладились, намірялись козаки кинути Хлопіць-

⁴⁵⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 169; Listy, 46 і 49; Prochaska, 23; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 61—62; Збаражський сам укладав теж проекти хрестового походу на невірних з участю козаків, якій він надавав велике значення — Actes si fragmente I, 49; Dozvuky bezkráloví, 132 і 185; Věstník KČSN 1929, стр. 11 і 49; de Pace, 180 і 393—394.

⁴⁶⁾ Пам'ятники I, 1282; Matoušek, 155—156, подав деякі близькі дані з яких виходить, що козаки були на цісарськім дворі в грудні 1592. Але він або не злагувв, що тут мова про одне й те саме посольство, або не зізнав російського видання актів і тому вважав, що цей епізод невідомий у літературі.

⁴⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21; Matoušek, 16.

⁴⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21—25; Грушевський VII, 196—197.

⁴⁹⁾ Lepszu PSB III, 314—315.

кого в Дніпро, то все ж остаточно Січ ухопилась за його ініціативу й ліквідувала інцидент іменувавши його своїм полковником. Пряним робленням авансів Австрії з боку козаків був весняний похід Лободи на Акерман, який підприято, „щоб догодини цісареві на першу вістку про посольство“.⁵⁰⁾ Приймаючи гроші, й корогву та посилаючи з Лясотою назад своїх уповноважених Саська і Ничипора Січ показала, що ґрунт під австрійську службу був уже досить підготовлений.

З деяких козацьких вчинків виступає розуміння свого відношення до цісаря як зближене до васалітету. Такою являється наприклад місяць супутника Демковича, якого Військо послало після успішного походу на Молдавію в осені 1594 у Братиславу приводити молдавського господаря до присяги на вірність Рудольфові II.⁵¹⁾ Немов уповноважені цісаря змушували козаки Молдавію до злуки зі Священною Римською Імперією зовсім не турбуючись ані своїм власним правним стосунком до Польщі, ані тим, що ця остання віддавна мала інтереси у Наддунайських князівствах. Рішуче не багато лишалося тут лояльного обивательства і мимоволі нагадуються описані Папроцьким низові молодці, що „не дбають про короля свого пана, ані про отчизну в якій родилися“.⁵²⁾ Але зовсім інша картина повстає з кореспонденції козацьких ватажків з урядовими чинниками або поодинокими можновладцями. З листів Лободи до Замойського чи Острожського, Саська до старости камянецького Яна Потоцького, Федора Пороуса до Криштофа Радзивила, нарешті Наливайка до канцлера або короля зовсім не виглядає, щоб козаки думали на якесь зірвання відносин із польською державою і супільністю.⁵³⁾ Листи ці складені в зовсім вірнопідданому тоні. Король і канцлер титулуються „милостивими панами“, на кожнім слові стрічаються запевнення в бажанні вірної служби. Козаки оголошують себе „пovольними слугами Його Королівської Милости, Речі Посполитої, а не менше теж і Вашої Милости нашого Милостивого Пана“ канцлера Замойського; вони завше готові до „послуги Короля Його Милости і Вашої Милости, наших Милостивих Панів“.

Справді можна звернути увагу на час. Переговори з цісарем велись від весни до ранньої осені 1594 р. а перший відомий лояльний лист від „запорожського гетьмана“ Федора Пороуса до Радзивила походить з кінця квітня 1595 (лист Наливайка до Замойського з весни 1594 не може йти в рахубу, бо Наливайко тоді ще ніяк не був звязаний із Запорожжям). Виїмок творить переписка Лободи зі старим Василем Острожським з зими 1594—1595 при чому козацький привідця заслужив собі навіть на комплімент від старого князя „(козаки) się spokojnie we wszystkiem przeciwko mnie i poddanych mych zachowali, zwłaszcza Pan Łoboda, pragnąc przyjaźni ze mną“.⁵⁴⁾ Однаке у цих листах нема запевнень у лояльності та вірній службі королеві і коли згадати, що якраз Острожський був одним із промоторів австрійської служби козаків, то і переписка його з Лободою і їх добрі стосунки являються в інакшому світлі. Мимоволі насувається припущення, що десь у другій половині 1595 запорожська старшина охолола до союзу з цісарем і почала знову пробувати налагодити

⁵⁰⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181.

⁵¹⁾ Куліш II, 429—431; Hurgmuzaki III², 70; Jęzopescu ED II, 477.

⁵²⁾ Herby, 156—167 (оповідання про побут Самійла Зборовського на Січі).

⁵³⁾ Listy, 63—66; Куліш II, 433—435; Broel-Plater II, 214—219 (лист Наливайка до короля з Річиці „... jeśli Króla Jegomości Pana naszego i ich miłościwych panów senatorów na to wola . . .“); Арх. Сборн. VII, № 39; пор. теж зносини Наливайка з Тарановським (ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6) або Саська з Верещинським (Чтения ОНЛ XIX, 68—69); вже після початку кампанії 1596 просив Наливайко брацлавського старосту Струся посередничити між ним і Жолкевським (Listy, 71).

⁵⁴⁾ Куліш II, 435.

відносини з Річчю Посполитою. Нажаль епістолярного матеріялу відомо занадто мало, щоб висловити у цій справі щось більше ніж тільки припущення. Небагато можуть допомагати також натяки Сапіги чи Жолкевського про якісь далекосяглі заміри савольців, хоч перехвалки на цілий світ в устах буйного вояцтва зовсім правдоподібні.

Характерно, що ні в однім із листів козацької старшини до короля чи до когось із можновладців нема ні словечка про ціарські корогви, котрі скрізь носилися при війську. Козаки отже розуміли, що цей факт треба замовчувати. Тим більше, що офіційного розриву з ціарем не було. Обидва партнери просто звернули свою увагу куди инде. Очевидно козаки не надавали великого значення зверхникові. Залежало їм у першу чергу на „козацькім хлібі“, себто на місці для розквартирування та на платні за воєнні послуги. На оден бік оголошувалось козацькі походи на Молдавію як службу ціареві, — на другий готові вони були представляти їх як послугу королеві польському, за яку їм належиться від Речі Посполитої нагорода. Дарма, що Польща може собі ніяких послуг не бажала; на цьому пункті козаки уперались твердо. І тут заходила ріжниця між значінням, яке надавали тим самим вчинкам польська шляхта і низове лицарство. Мимоволі пригадується мальовнича паралеля Куліша про степових „реалістів“ і панів — „клясиків“ —очитану в латинських авторах про-відну магнатську верству.

Більш вишколене політично польське суспільство мусіло бачити в приняттю ціарської корогви, або в поході проти Туреччини на допомогу Австрії зраду держави. Так воно в дійсності і було згідно з тодішніми категоріями політичного думання. Розрив з Польщею бачили і в ряді виявів козацької саволі, тому готові були вірити також чуткам про московську протекцію або про пляни проти Krakova та королівської особи. З попередньо наведеною можна думати, що поняття про політичне значіння звязку з ціарем серед козаків існувало, але воно не було глибоко закорінене навіть у старшини. Розуміючи, що приняття імперського дарунку символізує підпорядковання себе розпорядженням іншого суворена, козаки не брали цього дуже трагічно і не називали зрадою. Військо Запорожське вважало себе настільки самостійним, щоб мати право переговорювати про наєм з ким йому видавалось зручніше. На першім місці в усікім разі лишалась завше справа „козацького хліба“ — отже, платні, сукна, права квартирування, а не окреслення принципового правного становища. Кого при цім титулувалося милостивим паном було козакам байдуже. Класичну мудрість Оржельського „nemo potest duobus dominis servire“ степові реалісти не трактували поважно.

Обставини складалися довший час сприятливо для козаччини: коло трьох літ вона фактично опановувала великі простори на українських землях. Але як небудь правно оформити своє володіння, надати йому тривалішу організацію перевищало духові спроможності козаків XVI віку. Вони обмежувались до побірання „стаций“ та до звичайних грабунків, і спроби створити якийсь новий устрій залишились лише в рамках невеликих територіальних експериментів, як у Брацлаві. Низове лицарство було людом воєнним, але не політичним. І як вояцтво брало воно фактично те, що йому давало сьогодня, не турбуючись про теоретичну забезпеку свого завтра. Певне виявилась традиційна нехіт Українців до абстрактно-політичного умового напруження, що обовязково мусить лежати в основі кожної державної організації. Мається тут на увазі поняття як „Corona Regni“ Угорщини чи Польщі — теоретичні уяви, які лягли в основу державної будови. Щось подібного під назвою „Земель Війська Запорожського“ витворилось на Україні лише значно пізніше і ніколи не досягло тої вироб-

леності, що у західніх сусідів. Для XVI століття анальгії треба би шукати серед усякого професійно - воєнного люду, наприклад серед німецьких ляндскнехтів, що хоч і піддані цісаря, наймалися кожному хто платив, також і проти Німецької імперії, або серед ватаг кондотерів. Світогляд кондотера особливо виглядає з листа Наливайка до Жигімента III з його постійним рефреном „ми яко люде рицерські пружновати не хотячи . . .“ Не тільки не хотіли, але й економічно не могли бути без діла люде, що жили з війни. Але від такого добичництва до „повстання якогось нового управління“, що на нього скаржились депутати Великопольщі, було ще дуже далеко. Толкуючи по своєму козацьке господарювання на Україні, польська суспільність приписувала йому далекосягліші пляни ніж воно мало в дійсності.

II. Козацькі походи 1593—1595.

Напади козаків та пограничних можновладців на Молдавію, такі звичайні у XVI—XVII віках, представляють собою досить оригінальне явище. Як правило заривалася невелика купка більше чи менше привілейованих громадян Речі Посполитої кудись у саму глиб Румунії і там її розбивали до щенту. Та не дивлячись на такий стереотипний вислід завше знаходився новий гурт охочих, котрий з подібним результатом проробляв майже той самий шлях. Це однак ані трохи не відбивало охоти майбутнім шукачам пригод. На загальному тлі таких авантурничих наїздів корисно відріжняються походи останнього десятиліття XVI віку. І тут розуміється маємо до діла зі замаскованими розбишацькими рейдами. Іншим разом маскувалися козаки особою якого небудь претендента на господарський трон, тепер — бажанням допомогти християнському цісареві Рудольфові II. Ale в роках 1593—1595 провадилися ці походи з більшими силами, під проводом не лише очайдушно відважних, але й досвідчених ватажків, тому її висліди їх були назагал вдалі — принаймні з точки погляду успішно вивезеної додому багатої здобичі. Відбувалися козацькі походи в цих роках на фоні великої німецько-турецької війни, тому і притягали до себе значно більшу увагу європейської суспільності. Сліди такої уваги, перевовані у звітах данцівських резидентів з Польщі, і послужили одною з підстав до написання цієї студії.

Зріст воєнної підприємчості козацтва в кінці XVI віку часово привів на початок воєнних акцій між Австрією й Туреччиною (1592). Етика борців за християнство, непримиримих ворогів бусурман в цей час уже глибоко закорінилась на Січі і можна було сподіватися, що низове товариство не залишиться безстороннім у великій боротьбі, яке б не було становище його офіційного зверхника Польщі. Ця остання трималася зовсім невтрально; зокрема властивий провідник її політики великий канцлер і коронний гетьман Ян Замойський при співчуттю широких кругів шляхти противився всяким спробам зближення з Габсбургами. Кілька лише літ тому перефорсував Замойський силою вибір королем Жигімента III Вази проти кандидатури Габсбурга, ерцгерцога Максиміліяна. Полонений в бою під Бичною (1588) Максиміліян мусів зректися всіх претензій на Польщу. Ale його щасливий суперник зовсім не захопився своїм успіхом і незабаром сам зближився знову до Відня пропонуючи зрешення з польської корони а взамін забезпечуючи собі підтримку Австрії при здійсненні інших політичних плянів. Нову орієнтацію заманіfestував Жигімонт назовні своїм

одруженнем з Габсбургською принцесою Анною (1592), яка скільки могла допомагала справі втягнення Польщі у турецьку війну. З тим більшим неспокоєм дивився миролюбиво настроєний шляхетський загал на діяльність козаків, яка що хвилини могла втягти його проти волі у небезпечну авантuru.

Соймовими постановами та окремою ординацією 1590 р. постановлено набрати окремий відділ з 1000 козаків на державну платню. Місце осідку для нього призначено на Низу звідкіля мали вивести все свавільне козацтво. Начальниками цього війська настановлялись староста снятинський Микола Язловецький та Ян Оришовський. Щоби ще краще тримати в карбах українну сваволю мали заложити на урочищу Кремінчук укріплений замок, який контролював би довіз зброї та харчів за пороги.¹⁾ Більша частина цих ухвал, щодо замку і осадження на Низу залишилась на папері. З виданої платні видно лише, що якусь кількість реєстровиків дійсно зібрано. Але навіть коли їх було і повне число — 1000 чоловік, то й тоді вони були безсильні привести до порядку відносини на пограниччу. Варто лише пригадати, що Січ у цей час могла виставити 6000 війська. Низові козаки і далі представляли собою найповажнішу силу на Подніпров'ю й робили що хотіли не справляючись з бажаннями правительства.

В памяті наступних поколінь особливо рельєфно запечатлівся рух Ко-синського. Ale і побіч цього повстання в рр. 1591—1593 козаки на довший або коротший час опановували цілий ряд міст — Білу Церкву, Богуслав, Трипілля, Переяслав і навіть Київ; вони побірали з цих міст контрибуції або заводили там свої порядки, котрі зрештою зводилися головно до розкватаування війська та прохарчування його коштом місцевого населення. Бажання змінити існуючий устрій виступає рідко. Королівські старости могли навіть залишатись у тих самих містах де гостювало козацтво, тільки фактично авторитет їх зазнавав часом повної ануляції. Розуміється, ні органам адміністрації, ні шляхті, на маєтку котрої важким тягарем лягали козацькі лежі, такі відвідини низових гостей не були бажані. На соймах і соймиках раз у раз роздавались голоси, що дотрагались по скромлення козацької сваволі.²⁾ Ухвали 1591—1592 рр. вимагали козаків з під права, конфіскували їхні маєтки, зносили уряд козацького старшого, піддаючи їх прямо під владу коронного гетьмана та настановляли окремий суд у справах козацьких злочинів.³⁾ „Niech, i yusz od tego czasu na wieczne czasi tak miecz chcemy, aby kozaczthwo krom woliey nasey i tho za wiadomosczią y pozwoleyeniem wsech stanow r. p., gdybi ych potrzeba r. p. okazowala, w panstwyne naszim chowacz ych nie mamy y oni liez miecz nye mayą telko za porohamy“ — проектували постанови на козаків.⁴⁾ Все це знов таки лишалося на папері. Козаччина чулася занадто сильною, щоб добровільно залишити фактично опановані терени, і далі „узурпувала собі великі титули“, себто ставила в законний обовязок коронним обивателям годувати низове військо.

Літом 1593 вирушило зі Січі велике військо проти правдоподібного винуватця у смерті Ко-синського, черкаського старости Олександра Вишнє-

¹⁾ АЮЗР III¹, № 11; Bielski III, 1659; Стороженко, 261 вважає, що тут мова про фортецю над Дністром; Грушевський VII, 178—179 зовсім слушно спростовує його гадку і доводить що плянована твердиня мала бути на Дніпрі. Górecki, Historya piechoty, 243 (платня козакам від правительства в рр. 1589 та 1591).

²⁾ АЮЗР III¹, № 13; Жерела VIII, № 39—47.

³⁾ Volumina legum II, 344 (Konstytucye sejmu warszawskiego 1593); Жерела VIII, № 48—50; Script. reg. Pol. XXI, 310, 312, 337.

⁴⁾ Жерела VIII, № 50; Script. reg. Pol. XXI, 90.

вецького. Староста сам не міг боронитися і між обома сторонами дійшло до заключення умови, котру Грушевський влучно характеризував як капітуляцію віце короля пограничча перед козаками. Останні діставали право вільного проходу з України на Низ і назад та право без перешкод закуповувати зброю, порох та харчі й перевозити їх куди ім було потрібно. Судити козаків за провини могла лише власна виборна старшина.⁵⁾ Як показали наступні події, з пунктів договору зробили козаки широкий ужиток. Фактично пакти зі старостою черкаським надовго віддали ім у руки все українське пограничча. Вихідна оперативна база, яку козаки таким чином здобували на Київщині і Поділлю стала передумовою першорядної ваги для успішних походів на дунайські землі. Січ лежала далеко і там було неможливо утримувати довший час велике військо. Натомість на пограниччу легко далося прогодувати за кошт осілого населення значні сили, завше готові до змобілізовання і вторгнення у сусідню Бесарабію. Інша вже справа, що хояйнування козаків на заселеній волості рано чи пізно мусіло потягти за собою конфлікт із центральним правителством.

Ще в 1591 р. готувались козаки йти з якимсь кандидатом на господарський трон до Яс. Затрівоженому правительству одначе вдалось перебити ці заміри. Язловецький „з великим трудом“ намовив козаків відіслати „господарчика“ королеві, відкіля гіпотетичний потомок Івоні помандрував утвореною стежкою до Марієнбургу.⁶⁾ Криштоф Косинський звернув відтак козацьку енергію на деякий час в бік власних земель Речі Посполитої. Наявність р. 1591 „господарчика“, очевидно як претексту до походу, доказує що ніяких звязків між Січчю і цісарем в той час ще не було. Цісарська служба явила би сама по собі таким імпозантним оправданням кожного воєнного підприємства, що про кандидатів на господарство не треба було взагалі журисти. Австрійське правительство зі свого боку тільки намацувало можливості такого союзу. Посол до Москви Варкоч дістав інструкції розпитатись про низове військо, що воно взагалі собою уявляє. Московська опінія не була надто прихильна: козаки, мовляв, добре до партизанських нападів та шарпанини, але не визначаються стійкістю та вірністю.⁷⁾ З обережною ухиличивістю поставилась Австрія і до перших вище згаданих спроб козаків навязати переговори про службу. Лобода ще на власну руку вирушив у грудні 1593 з трьохтисячним військом на турецькі городи.

З походом цим звязано досить неясностей. Старші дослідники взагалі його не признавали, тому що знали про нього лише з літописних джерел.⁸⁾ Пізніше Барвінський справедливо вказав на авторитетність літописних звісток особливо у Гайденштайна, королівського секретаря, що мусів бути добре поінформований у політичних подіях. Та і опубліковані згодом документи не залишають сумніву в тому, що в кінцем 1593 козаки дійсно ходили на придунайські землі.⁹⁾ Всі джерела подають назви знищених Лободою міст як *Orsiovia, Orseovia, Orscheovia* далі дуже перекручене „Ureyna“ італійського звіту Контаріні і нарешті „Jurgiew, Jurgova, Jarg-

⁵⁾ Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 192—193.

⁶⁾ Жерела VIII, № 43; Script. reg. Pol. XXI, 100; Нигмузакі III², 149; Bielski III, 1654; Ргочаска, 15 та Sas, Stosunki polsko-tureckie, Przegl. powsz. 55, 1897 стр. 232 називають його по імені Лазарем; Макушев, Сл. Сб. III, 7.

⁷⁾ Adelung I, 427; Чtenia MOIDR II, 1863 стр. 269; Uebersberger I, 553; Соловьев VII, 301; Тургенев II, 43—44.

⁸⁾ Bielski III, 1707—1708; Heidenstein X, 304; Lubieński, 34—35.

⁹⁾ Звіт цісарського посла Вакера — Барвінський ЗНТШ X, 21—25; та зі скороchenнями Нигмузакі XI, 427—429; інші вістки про похід: Нигмузакі III², 40; XI, 412; Жерела VIII, № 53; Acte si fragmente I, 134—135 (внищенні місто назване „Turgion“); Archiwum Sapiehów I, № 109.

rov“. Цю останню назву розшифрували дослідники чомусь як „Джурджа“.¹⁰⁾ До цього нема підстав. Ті ж самі джерела, що говорять про сплюндрування „Яргрова“ називають Джурджу „Diurdzowa, Giurgova“ коли мова йде під час молдавської кампанії Замойського 1595 безумовно про це місто.¹¹⁾ Коли визнавати авторитет Гайденштайна, то не можна залишити без уваги і положення „Юргова“, яке він подає „недалеко від Акерману“.¹²⁾ Джурджа ж віддалена в повітряній лінії коло 500 кілометрів від устя Дністра. Сапіга виразно говорить про спустошення, що іх наробили козаки в Молдавії (згідно з його термінологією у Волошині як тоді називали у Польщі Молдавію; теперішню Волошину називано Мунтьянією). Лобода, отже, напавши на безпосередньо принадлежну до Туреччини південну Бесарабію, зачепив і сумежні володіння молдавського господаря. Тут і треба шукати загадкового „Яргрова“. На південній гирлі Дунаю існує порт Сфанту-Георгіє, а над Сулинським рукавом ріки містечко Горгова. Останнє правдоподібно і є „Яргров“ недалекий від Акерману, але розуміється остаточне вирішення питання треба залишити на пізніше.

Необхідно зазначити, що і під чисто військовим оглядом похід серед зими з невеликим трохи тисячним військом на сотки кілометрів віддалену Джурджу, при чому в запіллі залишився-б цілий ряд обсаджених ворожими залогами фортець, являється чистою неможливістю. Турки мусіли би перехопити військо Лободи ще на маршу до ціли, а вже у всякім разі, коли воно обтяжене здобичею верталося назад, а чутка про нього встигла розлетітися кругом. А вже зовсім неможлива гадка Барвінського, що після розгрому Джурджі козаки рушили ще далі на захід і зруйнували Орсову над Залізними Воротами Дунаю (так розуміє цей дослідник „Орсеовію“ зі звіту Вакера). Такий похід через усю Волошину, де тоді володів видатний войовник Михайло Хоробрий (1593—1601), аж на кордони Сербії й Угорщини стояв би диким унікатом у всій козацькій воєнній історії.

„Орсіовію“ австрійського звіту відчитує Йорг зовсім категорично як „Оргіїв“.¹³⁾ І це розуміється найправдоподібніше. Фантастичний марш поза часом і простором, аж мало не до Панонської рівнини, редукується таким чином на стратегічно зовсім можливе вторгнення до південної Бесарабії, добре знатої козакам країни. Чи і „Яргров“ не є часом ідентичним з „Орсіовію“ та „Урейною“ може теж уважатися отвертим питанням. Так само непевно чи напад прийшов із Січи, чи з України. В осені 1293 значні запорожські сили вигреблися були на волость, щоб помститися за тортури своїх послів у київському замковому уряді. Київська адміністрація, як кілька місяців перед тим черкаська, мусіла скапітулювати і місто заплатило значний окуп — 1200 польських злотих.¹⁴⁾ Але нема даних щоб Лобода приймав участь у цій експедиції. Провідником же зимового походу 1593 називають його і хроніки і документи однозгідно. Саме під час ярмарку, 24 грудня, напав Лобода на Оргіїв і захопив багату здобич. Три дні залишились Запорожці у місті та розпустилиши на всі боки загони, нищили околицю. Турецькі й татарські війська переслідували їх, але не відважились перейти через Дністер і козаки щасливо вернулися назад з

¹⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 6—7; Грушевський VII, 199; Доманицький, 27 — цей останній визнавав лише здобуття „Орсіовії“, але не „Яргрова“. Зовсім нонсенс стрічається у Куліша II, 85 „Юргев иначе Джурджево, важнейший складочный пункт поднестранской торговли“ і так само у Ролле, 140.

¹¹⁾ Bielski III, 1742; Heidenstein X, 320, 322—324; пор. теж Grabowski-Przezdziecki I, 68—69.

¹²⁾ Heidenstein X, 304 „... Jurgovam non procul a Bialogrodo . . .“; так само Lubieński, 34.

¹³⁾ Jorga III, 297; Studii istorice, 207; Acte si fragmente I, 134—135.

¹⁴⁾ Listy, 28—33.

усім пограбованим. Похід цей треба зарахувати до найвидатніших воєнних чинів Лободя. Невелике, бо тільки трьохтисячне його військо (в тім числі трохи донських козаків) мусіло оперувати серед зими, маючи в запіллі дві міцні турецькі фортеці — Тягиню та Акерман. Повернулись козаки по всій правдоподібності не на Україну, а на Запорожжя. Принаймні вже в березні 1594 підприняв Лобода зі Січи новий похід на турків, а це доводить, що і значніші козацькі сили мусіли перезимувати за порогами.

Тим більше, що зима трапилась неспокійна. Чи як реванш за козацький похід, чи з власного почину татари кілька разів нападали на низові землі та відбили козакам коло двох тисяч коней. Певно у звязку з такою компромітацією вартової організації стойть покарання на горло Семена Корноуха „że zle strzegł“. ¹⁵⁾ Такі інциденти мусіли своєю чергою розвіграти козаків щоби віддячитися бусурманам. Польські хроністи одноголосно вказують, що вже зимовий похід Лободи відбувся з ініціативи цісаря. ¹⁶⁾ Скорше всього це лише переконання шляхетського загалу в Польщі, яке склалось під враженням незабаром потім заключеного договору між Січчю й Австрією. Грушевський слушно зауважив, що козаки, претендуючи на привезені Лясотою гроши, вичислили всі свої попередні послуги Священній Римській Імперії. Але рахували вони їх по вояцьки чесно — тільки з того моменту, коли цісарський лист був на Запорожжю. Грудневого походу 1593 січовики в числі своїх заслуг не ставили, хоч розуміється ім було би вигідно порахувати за собою можливо більше бойових чинів. Під час, коли козаки плюндрували Оргіїв, Станіслав Хlopіцький тільки прибув на цісарський двір.

Подорож Хlopіцького вийшла з його приватної ініціативи. Але ця ініціатива безперечно йшла по лінії бажань Запорожського Війська, а принаймні його старшинських кругів. Інакше ніж запопадливістю скористатись такою підставою для війни з мевірними не можна собі пояснити, чому негайнож після одержання цісарського листа, ще не знаючи ні обставин ні умов звязку з Австрією, козаки кинулись до нового підприємства. Мимоволі відчувається за цим раптовим рішенням тверда воля якоїсь партії або групи серед козацтва, що згори постановила приняти службу у цісаря і тягла за собою масу. Лист Рудольфа II прийшов на Запорожжя за три тижні до Великденя (Великдень 1594 припадав у католиків і православних однаково на 10 квітня — 31 березня старого стилю). ¹⁷⁾ А вже за тиждень після цього вирушив Лобода водним шляхом на Акерман, не дивлячись на несприятливу пору року, коли на Дніпрі ще не пройшла вся крига. ¹⁸⁾ Як можна думати з пізнішого поведення Лободи, був він головним ініціатором нового походу, але для здійснення його мусіла йому допомогти щойно придбана зимова авреоля. Свою чергою, лише зимуванням значних козацьких сил на Січи після зплюндрування Оргіїва можна пояснити таку близькавичну їх мобілізацію. По даним Жолкевського Лобода мав зі собою 1300 чоловік в 45 чайках, але багато мусіло залишитись дома, бо не було більше готових човнів.

¹⁵⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168—169; Listy, 51—53.

¹⁶⁾ Heidenstein X, 304; Bielski III, 1708; Lubieński, 34—35; Барвінський, ЗНТШ X, 23—24.

¹⁷⁾ Franz Rühl, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1897. Стр. 286. Доманицький кладе Великдень 1594 на 8. квітня, а початок походу отже на 25. березня. Стр. 8.

¹⁸⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181—182; Archiwum Sapiehów I, № 118; Hugumuzaki III², 41 (дуже неточно); Pierling-Racki XIV, 100—101; Listy, 52—53; два останні джерела подають, що козаки хотіли напасті теж і на гирла Дунаю (Кілія), але цей плян видимо не здійснився. Жолкевський слушно писав, що „taką niewielką liczbą nietuszę żebij mogli czo znacznego zbrojicz“.

Похід тривав недовго; вже 3 травня отримав Лясота у Хвастові вістку про успішне його закінчення. В Акермані концентрувались значні турецькі сили, які готувались іти разом із татарами на Угорщину.¹⁹⁾ Несподіваним нападом 29 березня козаки здобули місто, пограбували й спалили його. Згідно з їх власними, явно перебільшеними даними, побили вони 2500 узброєних яничар та 8000 простого народу, але не здобули великого і добре укріпленого замку. Навряд чи й пробували вони його взяти, бо прибули на чайках майже без артилерії. Розуміється багато турецьких вояків встигло туди сковатися і певне там же у замку переховувались воєнні припаси для походу в Угорщину. Отже успіх козаків не був рішучим; своє значіння опорного пункту для татарського маршу Акерман після нападу Лободи не втратив, хоч може і не мало потерпів. Однак здобич свою вивезли козаки ціло і подарували з неї потім Рудольфові II два яничарські значки та якогось вельможного полоненого турка.

Добра воля січового проводу послужити голові всього християнства на цім не обмежилася. Ледве повернувшись почали на Січи лаштуватися до нового підприємства. Вістку про те, що козаки знову зberаються на море в кількості 1000 чоловік на 40 чайках дістав цісарський посол Лясота ще у Розволожу, маєтності князів Збаражських 28 квітня — більше як за місяць до свого прибуття на Січ.²⁰⁾ Десь коло цього часу — від середини квітня до початку травня 1594 — зайдла на Січи зміна кошового. На місце Лободи вибрано Богдана Микошинського. Але ця зміна не означала відхилення від повзутого політичного напряму, бо новий гетьман у питаннях зовнішньої діяльності цілком солідаризувався зі своїм попередником. Як напад на Акерман, так і цей новий похід, мали служити для перешкоди татарам. Козаки старались отже виконати цісарські пляни. Воєнні проекти, які розгортає Хлопіцький при дворі Рудольфа II зводились власне до завдання Запорожжу не допустити хана кримського прорватись на Угорщину.²¹⁾ Лише в другу чергу приходила на увагу козацька диверсія на власні турецькі землі.

Приїзд Хлопіцького міг тільки змінити бажання достосуватись до цісарських бажань. Дня 31 травня Микошинський на чолі 1300 товариства на 50 чайках вирушив у низ Дніпром. Та коли Австрії валежало на тім щоб не пропустити татар, то й Туреччина не менше старалась, спровадити таки орду на середньоєвропейський театр війни. Вже згадувалось про приготовання турків у Акермані, одному з етапів на шляху до Угорщини. В квітні рознеслася по Україні чутка про турецьку флоту в дніпровім лимані, котра мала облекшити ханові переправу.²²⁾ Видимо все підприємство було з боку Отоманської Порти систематично і солідно підготоване. Козаки нарахували 8 галер, 15 каравель та 15 сандалів. Кримський хан ішов усією силою. Орди напевне не було 80 тисяч, як оповідали потім Лясоті учасники походу, але коли її й було тільки 10 тисяч, то всеж у

¹⁹⁾ Жолкевський писав Замойському 21. березня 1594: „... iest iusz dwa albo trzij tijssiącze Tatar u Białakowa gdzie Beglerbēg stał z wojskiem przeszli czi znacz Dniepr lodem, iż czekaią Czara...” (Listy, 45); Нигムзаки III², 460 і IV¹, 179; дані венеціянського посла в Царгороду про те, що козаки захопили 25000 коней не перебільшенні а просто неможливі. На чайках годі було відвозити коней, та й на Січи пару місяців після цього не скаржились би на брак їх. Цю вістку мав венеціянський дипломат в татарських джерелів і походження її ясне: орда не хотіла йти на наказ султана до Угорщини і вишукувала всякі претексти відкрутитись від нього.

²⁰⁾ Lassota, 201—202; Мемуари I, 154; Грушевський (VII, 199) висловився неточно, що цей новий похід вирітено вже після прибуття Хлопіцького; цей останній зявився на Січи лише коло 20. травня (Lassota, 220; Мемуари I, 181).

²¹⁾ Нигムзаки XI, 407; Грушевський VII, 199; Масійек, 5.

²²⁾ Listy, 52—53.

злуці з турецькою фльотою творили вони занадто велику армію, щоб невеликий відділ Запорожців міг перешкодити її рухам. Микошинський зумів, правда, шарпнути військо і фльоту ворога, мав з ними битву на суші й на воді, полонив значного татарина Белека з числа ханського почоту і, певне, здобув кілька турецьких сандалів. Принаймні Лясота вертався з Січи сандалою, мабуть власне свіжоздобутою, бо як відомо козаки швидко низили здобуті у турків судна. Чогось більше ніж щасливим насоком потурбувати ворога Микошинський не був в силах зробити. Вже 18 червня повернув він із військом назад на Січ.²³⁾

Крім того окремий відділ, коло 400 козаків вислано було вгору по Дніпрові до Таволжанського острова. Там находилася друга можлива для татар переправа через річку і її стерегли Запорожці до 8 червня, поки не переконались, що орда тудою не піде.²⁴⁾ Таким чином цілий ряд вовніх підприємств Січи в першій половині 1594 року представляється як одна велика спроба перешкодити татарському походові на Угорщину. Цій цілі служили походи Лободи та Микошинського і застава на Таволжанськім острові. Треба ствердити, що козацька акція вилилась у форми дрібних зачіпок. Сил на Запорожжю було мало, додаткових контингентів з пограничних волостей не стягнено і щоб дійсно противдіяти походові орди зроблені зусилля не вистарчали. Татари таки пішли на Угорщину, хоч і йшли вони у такий далекий і небезпечний похід неохоче, а значить і задержати їх не буlobи так важко.²⁵⁾ Кілька льоцальних козацьких успіхів нічого не заважили на перебігу австро-турецької кампанії. Що найбільше наповнились на деякий час бусурманським добром кишені у широких шароварах запорожських „кавалерів“.

З приїздом Лясоти на Січ у перших днях червня 1594 змінився стиль переговорів. Досі стояло перед козаками завдання стримати „праве крило турецької потуги“ — кримського хана. На цісарськім дворі обмірковувалась і дальші можливості. З них на першім пляні було улаштовання коаліції зі Семигороду, Волощини, Молдавії та Війська Запорожського. З'єднені війська союзників мали би поздобувати турецькі фортеці над Дунаєм і вдершися до Болгарії загрозити Царгородові. Змінливий і несталий молдавський господар Аарон, вихрещений жид (1592—1595), лявіруючи поміж сусідніми ворогуючими державами подавав Австрії надію на своє піддання під протекцію цісаря. В часі подорожі Лясоти на Січ повідомляв він німецького головнокомандуючого в Угорщині, Тейфенбаха, що радо перешкоджатиме проходові татар, але сам вінчується за слабий для цього. Якісь таємні переговори між Молдавією та Австрією мусіли бути вже й давніше, бо Лясота зявився серед козаків з готовою політичною концепцією походу в Молдавію та обєднання з Аароном.²⁶⁾ В його пертрактаціях із Січчю цей другий плян так висунувся наперед, що у козацької сторони мусіло виникнути вражіння, немов би власне на такім підприємстві ціса-

²³⁾ Lassota, 211 і 223; Мемуари I, 167 і 184; Боплян, 66—67.

²⁴⁾ Lassota, 210; Мемуари I, 165—166.

²⁵⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167.

²⁶⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 168—169; такі самі інструкції, працювати над обєднанням румунських князівств з козаками дістав цісарський посол до Молдавії та Волощини Маріно Рагузо (Hugmuzak i III¹, 186 від 7. березня 1594) „Deinde ut operam det, quod tam Kosacorum Zaporoscensium, quos Caesarea Maiestas in hunc usum suaे militiae iam ascripsit, quam Hospodari ope et auxilio, Tartarorum exercitus a Turcicis euocatus, ruprimatur, et transitu cum aqua tum terra prohibeatur, quominus in Christianorum ditiones perrumpere, suoque more barbaro, obuiia quaequae ferro et igni immaniter denastare et euertere queat“. Поголоски про конфлікт Молдавії та Волощини з Татарами та про їх перехід на сторону цісаря з першої половини 1594 р. — Acte si fragmente I, 126—127.

реві залежало в першу чергу. Тим більше, що справа для них була не нова. Вже сторонник Габсбургів, князь Януш Острожський підбурював козаків до вторгнення в Молдавію. Посланий від Січи до царя в липні 1594 послом Станіслав Хlopіцький оповідав там про наміри господаря заключити союз із Московциною. Та Аарон і сам пробував забезпечити собі козацьку підтримку і в тій цілі робив Війську Запорожському ріжні чесності, напр. в лютім місяці попередив про майбутній прохід татар.²⁷⁾ Балакалося вже навіть просто про союз Аарона з козацтвом. Якийсь близче невідомий козак Козлинський, разом зі своїм кумом (властиво шваґром-согнато), виступили при цій нагоді в ролі самостійної політичної сили і заключили в березні 1594 союз із господарем проти турків і татар. Чи не був це знову якийсь відпоручник реєстровиків Оришовського? Чи котрийсь із серії тих дрібних ватажків вроді Чановицького або „Матюші по прозванню Гультяя“, котрі в цих часах гасали по королівству?²⁸⁾ Питання мусить залишитися отвертим. Тут досить сконстатувати, що в менті, коли Лясота розвивав на Січи свої проекти походу на Молдавію та обеднання в Аароном, Військо Запорожське ще з господарем ніяк формально звязане не було. До самої перспективи такого звязку, поставленого на вид цісарським послом воно віднеслось дуже стримано. Молдавани, мовляв, відомі зі своєї врадливості; Січ диспонувала б в разі потреби 6000 військом, але це занадто малі сили, щоб з ними запускатися у глибину турецьких володінь. Тому від такого підприємства козаки наразі відмовлялися.²⁹⁾

Опінія Війська Запорожського про молдавського господаря зовсім не була якась сторонича чи упереджена. Теж і інші характеристики називали його людиною безбожною, безчесною та слабовольною.³⁰⁾ Не диво, що до союзу з ним не могло дійти так просто. Але ще раніше, ніж Лясота розпочав свої переговори зі Січчю, зявився на сцені ще оден представник західноєвропейської потуги, папський посол Олександр Комулович, і ще одна незалежна від Запорожців козацька сила — воєнний відділ Северина Наливайка.

Клеменс VIII ще в листопаді 1593 виправив абата з Нони, хорвата родом, Олександра Комуловича на схід із дуже широкою програмою мобілізації всіх християнських сил проти Порти. До коаліції мали війти Семигород, Волощина, Молдавія, Військо Запорожське, Польща та Московщина.³¹⁾ В числі інших допоручаючих листів дістав Комулович також папські заклики до козаків і 12.000 золотих на платню ім, коли вони дійсно вирушать на турків. З кінцем січня 1594 папський нунцій поінформував Рудольфа II про це посольство, щоб таким чином зкоординувати його заходи зі заходами посланих на схід цісарських дипломатів.³²⁾ В лютім 1594 Комулович находився у воєводи Семигородського Жигімонта Баторія і писав перші досить рожеві справовдання, нібито козаки вже погодилися з молдаванами разом боронити переходу татарам. Очевидно це повідомлення можна приняти лише як свідоцтво, що якісь зносини між Аароном та

²⁷⁾ Hurguzaki III¹, 178—180 і 459; XI, 413; Masyrek, 11; Памятники II, 20; Lüning, 896—901; Жолкевський вважав у травні 1594 потрібним порадити Ааронові „iżby z kozakami niepewnymi chłopij w sprawę niewdawał“ (Listy, 53—54).

²⁸⁾ Пор. Арх. Сб. I, 175—185; II, стр. V.

²⁹⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168.

³⁰⁾ Hurguzaki XI, 413; Pierling II, 341; Papes et Tsars, 450—463.

³¹⁾ Григорович, 79—92; Theiner III, 211; Hurguzaki III¹, 173—175; III², 36—40; Fermendžin XXXVI, 9—22; Р. И. Б. VIII, 37—60 а хибою датою 1594 року, яку слушно поправив Pierling XVI, 220—231; подібніж політичні фантазії — Acte si fragmente I, 126; Тургенев II, 45—50.

³²⁾ Matoušek, 217; Chodnicki, 275—276.

Січчу вже були навязалися.³³⁾ Зі Семигороду подався Комулович до Ясів для переговорів з господарем, але тут не осягнув нічого конкретного. Коли козаки не довіряли молдаванам, то й ці останні теж мали перед ними страх неменш, ніж перед турками. Все ж таки Аарон дав папському послові рекомендаційні листи до кількох польських можновладців, до козаків та до московського царя. В Камянці, куди Комулович прибув 29 березня 1594, ствердив він ще раз прихильний настрій до всяких антитурецьких підприємств в родині Острожських та бачився з двома козаками, які знаходились недалеко звідтіля.³⁴⁾ Очевидно були це вже згадані Козлинський зі своїм кумом. Так само без ніяких виразних наслідків минули балачки зі львівським архиєпископом Соліковським. Але повернувшись 29 квітня до Камянця навязав Комулович зносини з Наливайком.

Як відомо був цей, пізніше такий популярний ватажок, в часі повстання Косинського на службі князя Острожського і то нанятий вже як начальник власного узброєного відділу.³⁵⁾ В квітні 1594 покинув Наливайко волинського можновладця. Він прямо писав Замойському, що відпросився у князя Острожського „почувши про ворогів святого хреста і всієї Корони польської“ проти яких він хоче послужити.³⁶⁾ Та на підставі тепер відомої активної допомоги князя у заходах Габсбургів, можна думати, що функція його у цім звільненню від служби не була така вже зовсім пасивна. Очевидно йому самому рушати в похід на власну руку при повнім невтралітеті держави і неохоті цілого шляхетського загалу не випадало. Але князь ні трохи не відповідав за пущеного від себе кондотієра. Зрозумілим являється таким чином ляйтмотив листа Наливайка до канцлера Замойського — війна проти невірних, хоч неясно, чому з цим листом звернувся він саме до найбільшого ворога конфлікту з Туреччиною. Правда, в цей час вістка, що татари проходитимуть Польщею, круїзляла всюду і польський сенат у квітні 1594 заявляв, що оружно боронитеся від вторгнення.³⁷⁾ Може саме потребу у військові на такий випадок і мав Наливайко на увазі? Але тут виходиться вже на хитку дорогу припущенінь ...

Замойський пропозиції відкинув або не відповів на них взагалі, але Наливайкової підприємчості це ані трохи не зразило. Дня 8 травня він уже звернувся листовно до Комуловича в Камянці і запропонував свої послуги. Справді в досі виданій кореспонденції Комуловича імені Наливайка ніде не зустрічається. Але з листів папського посла відомо, що він пересправляв з начальником відділу в 2500 чоловік і саме цю цифру свого війська подав і Наливайко.³⁸⁾ Це були досить значні сили і невідомо, щоб у той час на Поділлю чи південній Волині де було друге таке козацьке військо. Вихідним же пунктом Наливайка була саме ця місцевість. Лист його до Замойського датований з Мацієвич; це або пізніший Маціїв Ковельського повіту на Волині або, ще скоріше, село Мацевичі недалеко від Староконстантинова.³⁹⁾ В цей час козацький ватажок певно посувався на південь, бо десь у першій половині червня знайшовся над долішнім Дні-

³³⁾ Pierling-Racki XIV, 93 i 99.

³⁴⁾ Pierling-Racki XIV, 94—95.

³⁵⁾ Свій відхід від Острожського Наливайко описав так: „A tam służbę swą od-dawszy, z onym że ludem, nieco k sobie ochotnego nieco więcej przybrawszy . . .“ Broel-Plater II, 214; так само, правильно, зрозумів це і Ролле, 141.

³⁶⁾ Listy, 64.

³⁷⁾ Барвінський X, 27—31; Lubieński, 35—36.

³⁸⁾ Lassota, 222; Мемуари I, 183; Pierling-Racki XIV, 100.

³⁹⁾ Słown. Geogr. V, 872 i 883; в другім випадку треба приняти невелику описку Наливайка або видавця, але зате правдоподібніше виглядає скучення козацтва біляжче до граници в південній Волині серед лятифундій Острожських (Маціїв належав Вишневецьким та Сапігам).

стром; тим більше мусів він бути в першій половині травня від Камянця, де замешкав Комулович. Пізніші вказівки папського посла на воєнну діяльність звязаного з ним козацького відділу досить покриваються з відомостями про перші самостійні виступи Наливайка. Нарешті інтересна ріжниця, яку Комулович робив між „дніпровськими козаками“ (*Ii Cosachi di Boristene*) та „иншими“ (*altri Cosachi*) — ріжниця, яка кидалась у очі всім, трохи більше ознайомленим з козацькими рухами XVI століття, і яка знаходила свій вислів у суперництві та вічних взаємних тертях Лободи з Наливайком.⁴⁰⁾ Що Наливайко у своїм пізнішім листі до короля, описуючи свої подвиги, не згадав про переговори з відпоручником святого отця, цілком зрозуміло: старання Клеменса VIII через своїх послів підбурити козаків та Туреччину стрічалося серед шляхетського загалу з таким самим подражненням і скаргами, як і діяльність Хlopіцького та Лясоти. Лист же свій писав Наливайко з виразним бажанням помиритись з Річчю Посполитою і тому всякі неприємніші моменти він замовчував або затушовував.⁴¹⁾

Ініціатива співпраці могла таким чином виходити від самого Наливайка. Але Комулович за неї вхопився і відразу почав працювати над союзом з Молдавією. Аарон не відмовлявся, але брався за спілку зі страхом і вагаючись. Очевидно він боявся можливих рішучих кроків з боку Туреччини. Комулович гадав, що нерішучість господаря можна розвіяти, коли козацьке військо стане зовсім близько, готове до помочі при кордонах Молдавії і постарається викликати козаків на такий марш. Їх привідцеві послав він в дарунок 100 фльоренів. На тлі цих переговорів перший похід Наливайка на Туреччину виглядає своєрідною офертокою Ааронові, авансом з його боку задля зближення з молдаванами. З Маціїва рушили козаки на долішній Дністер, де пограбували містечко Паркані та інші осади між Тягінею й Акерманом. Цей похід відбувся в часі коли татарська орда, перевживши через Дніпро вже лежала над Березанню, отже десь у першій половині або середині червня.⁴²⁾

Козацьке військо таким чином пройшло вздовж Дністра і кордонів Молдавії та опинилось із південного сходу від неї, закриваючи її від татарської орди, і рівночасно погрожуючи турецьким фортецям у південній Бесарабії. Дуже цікава згадка Наливайка, що біля Парканів починали бути турецькі піддані осілу колонізацію — „*rohaicu na swem nie przestając już na tej tam stronie od Preskan na granicy państwa Waszej Królewskiej Mości gospodarstwem się bawić i chleba robić już byli rosceli*“. Обурення козацького ватажка з цього приводу і його представлювання свого нападу як доконаного з міркувань польської державної рації не можна брати над-

⁴⁰⁾ Н e i d e n s t e i n XI, 327 „*Nalevaico i mparem sese Lobodaе videns . . .*“ А нтонович, 30—36 пояснює соціальний склад війська Наливайка, як викинених можновладцями дрібних земян, бояр панцирних і путніх, вбройних слуг і взагалі нижчих верств воєнної кляси. Позбавлені своїх ленних володінь ці елементи мусили обертається або в звичайних слуг при дворах можновладців, або шукати якогось воєнного заняття, а це на практиці мало ріжнилось від звичайного розбищацтва. Цілий рух Наливайка дістає таким чином цікаво анальгічності з останніми конвульсіями рицарського стану в Німеччині — повстаннями Зікінгена (1522) та Грумбаха (1568).

⁴¹⁾ Б а р в і н с ь к и й X, 18; В г о е l - P l a t e r II, 214—219; R i e g l i n g - R a c k i XIV, 100—101; також Г р у ш е в с ь к и й VII, 198.

⁴²⁾ В г о е l - P l a t e r II, 214; Г р у ш е в с ь к и й VII, 201 сполучив цей похід Наливайка з його спробою задержати Татар, але козацький привідця сам виразно кладе між здобуттям Парканів та шогонею за ордою ще короткий відпочинок у Брацлаві „*mało co ledwo, bo kilka dni po tej fatydze koniom wystchnąwszy*“. Наливайко назвав пограбоване ним місто „Прескани“, але це очевидно Паркані на лівій стороні Дністра проти Тягіні (пор. Н e i d e n s t e i n XI, 326). Польська держава мала претензії лише на лівий беріг річки, а Наливайко підкреслив, що збурені ним бусурманські оселі находились на „землі Вашої Королівської Милости“.

то поважно: він старався усправедливити себе перед королем. Але свідомо, чи ні, виконував тут Наливайко діло великого значіння для будучності. Нищачи чужу осілу колонізацію він тим самим задержував вільний простір для майбутнього українського осадництва і то на такім важнім відтинку як нижній біг ріки Дністра. Наливайко писав про осілих бусурман („поганців“) — але це не мусить вводити в блуд; скоріше всього були це православні турецькі піддані молдавани або болгари. Найважніше, що діло знищення зроблено досить грутовно. В листі згадано про спустошення вогнем кільканадцяти сел, крім самого міста Парканів. Значіння цього вчинку підкреслив був уже Куліш, тільки він уважав, що тут мова дійсно про осілих татар.⁴³⁾

На закінчення походу вдалося ще Наливайкові погромити якийсь татарський чамбул, певно з тих військ, що збералися до Газі II-Гірея, щоб іти на Угорщину. Він набрав полонених та відбив до 4000 коней. У своїм листі до короля Наливайко дуже невиразно згадує про це, але його здобич не могла походити з пізнішої гонитви за татарами під Теребовлю, бо післанці з вісткою про неї не встигли прибути на Січ до 1 липня. Крім того, оповідаючи про пізніше переслідування татар, Наливайко виразно говорить, що він їх не здогнав. Але господар Аарон таки й тепер не звіднався з козаками. Комулович набрав переконання, що він цього союзу взагалі собі не бажав. Невтомний папський посол вхопився за іншу думку й заходився клеїти союз між Наливайком та Військом Запорожським.⁴⁴⁾ Наливайківці тим часом вернулись на короткий відпочинок до Брацлава, що вже тепер у середині червня виступив у ролі своєрідної козацької бази.

Над цею ролею Брацлава і взагалі центрального Поділля під час козацьких завірюх кінця XVI століття варто спинитись докладніше. Наддніпрянські міста поставились були досить вороже до козаків. Досить згадати конфлікти з Переяславом чи Богуславом, які завершилися спаленням цих міст, далі січові походи на Київ і врешті чинну допомогу киян Жолкевському при його переправі через Дніпро весною 1596. Зовсім інші відносини панували на Поділлі. Тутешнє населення відразу і недвозначно стало по боці козаків. Вже в осені 1593 дійшло до конфліктів між брацлавським старостою Юрієм Струсем та міщанами. Причина була чисто козацька, що їй і в майбутності судилося викликати ще не одне повстання — а саме, жовнірські лежі. Міщане нізащо не хотіли на них дозволити. „Takowy ich upor i swowoleństwo, że to iusz ni na Boga ni na Króla ni na żadną rzecz wzgledu niemaja“ скаржився Жолкевський.⁴⁵⁾ Хоч „сила їх мала, але упір великий“ — брацлавяне не пускали старосту до замку і були навіть підозріння, що вони вступили в зносини з ханом кримським. Якісь непорозуміння між старостою та його підвладними відомі і з весни 1594 року. Коли навязались зносини між цим населенням і козаками, годі сказати. Вже Косинський у вересні 1592 чувся на Побожжу — у Пикові видимо як дома.⁴⁶⁾ Не без значіння певне, що Наливайко сам був родом

⁴³⁾ Куліш, *Твори VI*, 685; дуже типово для Куліша, що пізніше в „Істории воссоединения Руси“ II, 59 він уже зовсім баламутно передає цю саму відомість, іронізуючи над „геройством варягороцса“ Наливайка, який навіть „преимущественноnomadnoe“ господарство між Тягінею й Акерманом. Наливайко виразно свідчить, що турецькі поселенці там займалися хліборобством. Отже це не були напади.

⁴⁴⁾ Groel-Plater II, 214—215; Lassota, 222—223; Мемуари I, 183; Riegl-Ling-Racki XIV, 101.

⁴⁵⁾ Listy, 39; Доманицький, 61 гадав, що дотичний лист в дійсності належить до 1594 року, але Грушевський (VII, 207) слушно зауважив, що для такого перенесення бракув підстав.

⁴⁶⁾ Listy, 22 і 46: Жолкевський до Замойського з Хмельника 21 березня 1594 „Pissałem wczora do W. M. mego Mscziwego Pana międzij inszemi rzeczami o Commissij Pana Starostij Bracławskiego z mieszczanij Bracławskiemi . . .“

з Поділля і до певної міри свій чоловік у місцевих обставинах. Після походу на Паркани повертали наливайківці до Брацлава як до самозрозумілої бази, де вони можуть і самі відпочити і дати поправитися коням. Там находився і складовий пункт для козацької здобичі, которую неможливо було зі собою тягати.⁴⁷⁾ Ніяких скарг міщанського населення з цього приводу невідомо, хоч пів року тому ці самі міщани зробили „великий упір“ з приводу перепочинку коронного війська. Але й з деким з місцевого можновладства пробував Наливайко навязати добре стосунки. Нема підстав за підозрювати його свідоцтва, що він обдарував „кількох панів“ полоненими зі свого першого походу. Документально відомі подробиці вважаємо обміну дарунками між ним та галицьким підчашим Андрієм Тарановським. Необхідно при цім підкреслити, що Тарановський був одним з найвидатніших сторонників вмішання Польщі по стороні Габсбурів до турецької війни.⁴⁸⁾

Вже було згадано, що тільки міцна позиція на Поділлі уможливила козацтву більший розмах молдавських походів та швидче втягнення до акції всіх своїх сил. Так уже і в цьому випадкові, лише після недовгого відпочинку звернувся Наливайко знову на південь цим разом на молдавські землі в погоню за ордою. Перейшовши в перших днях червня через Дніпро, татари не відразу пішли далі, а ще деякий час лежали табором над Березанню, очевидно вичікуючи обеднання з Буджацькою та Едисанською ордами. Аж у кінці червня рушила орда швидким маршем вгору Дністром. Не тільки в Польщі, але і взагалі в Європі не вірили, що татари зважаться на таке ризиковне підприємство.⁵⁰⁾ Перед самою їх появою думав Жолкевський, що вони йтимуть Поділлям.⁵¹⁾ Потім серед шляхти кружляли чутки буцім то молдавський господар заплатив ханові великі гроші, щоби той тільки не йшов його землями, а в Австрії оповідали буцімто Михайло Хоробрий розбив орду, яка хотіла прорватися на Угорщину. Словом ніхто не хотів вірити, що таке ризиковне підприємство може татарам удастися. Тим часом головна маса орди пройшла через Бесарабію, забльокувала на кілька день господаря Аарона в Ясах і опинилася на Покутті, поки Жолкевський стягав свої сили до Заліщик. Вже сама серія і порядок здобутих та спалених татарами містечок (Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси, Тисмениця, Галич, Калущ, Долина) ясно вказує, що вони мусіли зважитися з Буковини.⁵²⁾ Газі-Грей ніколи не виправдав так близкуче свого прозвища „Буря“ (Бора), як саме у липневім поході 1594. „Ten Czar ryczerski iest człowiek przewaznij“ характеризував його Жолкевський.⁵³⁾ Правдивим ураганом пронісся він крізь Галичину, штурмував Городок,

⁴⁷⁾ Додаток, № 7; *Hurmuzaki* XII, 9.

⁴⁸⁾ *Broel-Plater* II, 214; *Доманицький*, ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6; *Matoušek*, 119; *Tyszkowski* II, 642.

⁵⁰⁾ Ще 8. березня 1594 писав Жолкевський „... i teraz male u mnie podobieństwo żeby Tatarowie mieli naszą ziemię a ile tamtedy przez górij przebijwacz do Węgier“ (Listy 42; подібно тамже, 40—41). Так само не вірив у це Тайренбах, головнокомандуючий цісарським військом в Угорщині та папський нунцій Спеціяно (*Hurmuzaki* III¹, № 172 та XI, 446).

⁵¹⁾ Жолкевський до Замойського 1. липня 1594 „Wieszci o Tatarach ustawiczne a zgadzają się wszythkie że ku gorze Niestrem idą ku Pokuciu... Beł u mnie jeden pewnej człowiek który oczyma widział ich z południa we Wtorek przeszlij przeciw Jaruże... niewielki to pułk beł około sta koni, ale do Multan idąc jusz tu niemeli czycznicz“ (Listy, 54). Можливо, що у Грушевського, який вважає, що Татари пройшли Поділлям (VII, 201) тут просто недогляд: переплутано Молдавію та Мултанію; ця остання назва означала Волощину, через котру хан кримський теж міг пройти до Угорщини.

⁵²⁾ *Bielski* III, 1712—1713; *Acte si fragmente* I, 127.

⁵³⁾ Listy, 42.

одурив біля Самбора коронне військо зі Замойським на чолі, і через найвужчі і найнезручніші просмики Карпат вийшов ще перед 20 липня в угорську рівнину попри Хуст.⁵⁴⁾ Але крім особистих якостей хана як воївника треба підкреслити і тут, як і раніше при переправі через Дніпро, добру організацію всього походу з боку магометан. Вже завдалегідь наготовлено для татар у Молдавії стації, харчі та фураж. Таким чином переважно кінна орда не мусіла спинягтись і тратити час для випасу.⁵⁵⁾ Інша вже справа, яке світло кидало улаштування цих стацій на Ааронову віданість християнському цісареві.

Наливайко, який сам приніс і передав значнішим кресовим панам вістку про наближення татар, пустився був з Брацлава за ними навадогін на Молдавію по Волоському шляху. Будучи від полонених з першого походу поінформованим про пляни ворога не трудно було б іх денебудь застукати, але Наливайко опинився зовсім не там, кудою йшла орда. Він сам невинно писав, що переслідував їх аж за Теребовлю і там довідався, що вона вже за горами. Але козацький ватажок не пояснив, як забрався він так далеко на лівий беріг Дністра, тоді коли татари йшли правим берегом між річкою та горами до Самбора. Хоч і не багато, але затримувались вони по дорозі, здобуваючи деякі фортеці і колиб козаки дійсно були їм на пятах, то могли скубнути принаймні їхні арієргарди. Тим часом про таке відомості нема і це свідчить, що Наливайко і сам мусів задержуватися в дорозі, грабуючи країну. Непрямо признається він до цього. Негайно після оповідання про гонитву до Теребовлі в листі до короля, почав Наливайко виправдуватися з плюндрування маєтків Калиновського, представляючи їх актом особистої помсти за замордовання батька.⁵⁶⁾ Це зіставлення обох епізодів дає можливість їх хронологічно сполучити й встановити, де саме находився Наливайко в другій половині липня 1594. Величезні лятифундії Калиновських, завдяки яким вони опинились серед найбільших кресових магнатів, утворилися допіру в першій чверті XVII століття. В часах Наливайка належали Калиновські лише до заможніших земянських родин, а їх маєтки лежали в головній масі над середнім Збручем коло Гусятина.⁵⁷⁾ Крім основного ключа — Ольхівчик, Сидорів, Сокиринці, Кузьминчик, Шидловці, Суходол і ін. — належали Калиновським ще Камінка Велика й Турка біля Коломиї та Мериців коло Перешиблян. Женучись за татарами міг попасті Наливайко у коломийські володіння свого кривдника, а звідтіля завернув мимо Теребовлі на Гусятинський ключ, крізь який він мусів пройти прямуючи назад на вірну йому Брацлавщину. У скозачілих кресових містах знову певно здепоновано свіжу здобич, оскільки вона не перейшла в руки якої небуть підприємчової шинкарки.

Прохід татар викликав серед громадян Речі Посполитої нарікання на Замойського і Жолкевського. Польща ухилилась від загально-християнської справи, але обіцяла цісарським послам, що хана крізь свою територію не перепустить, а турків попередив сенат, що на появу їх васалів Польща відповість збройною акцією. З огляду на ці заяви думка, буцімто великий

⁵⁴⁾ Listy, 55—56; Matoušek, 244; Bagusz, 152.

⁵⁵⁾ Script. reg. Pol. VIII, 111; Listy, 51—52; Teutschlaender, 37.

⁵⁶⁾ Broel-Plater II, 215; Bielski III, 1720; Наливайко оповідав, що Калиновський його батькові без причини „zebra pokolata“; менше авторитетний в данім разі Євшевський говорить про повіщення (КС 14, 1886 стр. 153); в літературі повторює Dubiecki, 24.

⁵⁷⁾ Jabłonowski, Atlas historyczny II, листи № 2, 3, 7; Žr. dz. XXII, 134 і 611; Słown. Geogr. VII, 449—450; про спустошення саме Гусятина вгадав Pszonka, 24.

канцлер умисне пропустив татар, не має підстав.⁵⁸⁾ Аж таким приятелем Порти, щоб ізза цього допускати знищення половини руського воєводства Замойський рішуче не був. Боронячи своїх теренів Польща була тільки в своїм добрім праві і від цього до справжньої війни було ще далеко. Канцлерові довелось вислухати досить закидів і за те, що погордив був і козацькою допомогою. В дійсності бламаж був загально-християнський. І поляки, і Запорожська Січ, і Наливайко бралися затримати орду і не зуміли цього ні зробити власними силами, ні обєднатися разом для спільноти мети. По Європі колували деякий час вістки, що козакам це вдалось, але це були або виссані з пальця або дуже роздуті поголоски про якісь невеликі шарватки.⁵⁹⁾

Свій побут на Поділлю після повороту з гонитви за татарами Наливайко промовчув. Але скарга брацлавської шляхти з вересня 1594 говорить виразно, що його козаки „нам росказовали давать себе стацею и померные, яко и первей, идучи до Тегине...“⁶⁰⁾ Отже в свій новий похід зібраався козацький кондотієр знову з Брацлавщини. Перед вирушеннем, 21 липня писав Наливайко до Комуловича і можливо, що дарунок 100 фльоренів та обіцянка папського посла погодити його зі Запорожцями стосується саме до цього часу. Як ціль походу обидва контрагенти вгідно назвали Килію.⁶¹⁾ Але так далеко Наливайко не дійшов. По дорозі він підступив до Тягині і здобув місто штурмом, тільки замок остоявся. Багато мешканців козаки витяли або взяли в полон (свій ясир подав Наливайко на 4000 душ). Після цього військо розійшлося дрібними загонами, щоб плюндрувати поодинокі села, яких мали знищити понад 500. Тим часом турки зібрали відсіч, а молдавський господар Аарон прислав їм на поміч 7000 війська. Турки і молдаване мабуть вирушили на відсіч обложеного замку в Тягині і Наливайко мусів неподалеки від цього міста переправлятись назад через Дністер. Тут, на переправі застукали його вороги, завдали значні втрати і відібрали здобич.⁶²⁾ Головну ролю в цій битві відіграли саме війська Аарона — принаймні їм приписували козаки вину своєї невдачі. Наливайко мав причину до обурення: після стількох оферт, переговорів та спільнотих плянів проти Оттоманської Порти господар не тільки облекшив прохід татарам, але ще й дав поміч туркам, коли козаки воювали їх землі, стараючись не зачіпати Молдавії. Щоб відпочити й поправитись після походу Наливайко вернувся до Брацлава, куди прибув у першій половині вересня.

Вістка про цей похід дійшла до Krakowa у побільшених розмірах і зробила там не аби яке враження. Данцигський звітодавець передавав, що

⁵⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 27—31; Lubieński, 35—36; Грушевський VII, 201—202; Maciągęk, 25; Prochaska, 16.

⁵⁹⁾ Hugmuzak I III², 41; Matoušek, 226.

⁶⁰⁾ АЮЗР III, 1 № 22.

⁶¹⁾ Pierling-Racki XIV, 101; Broeck-Plater II, 215.

⁶²⁾ Число наливайківців могло до цього часу трохи зрости, але не богато понад 3000. Тому численість їх подана данцигською реляцією (Додаток, № 7; Hugmuzak XII, 9) — 4000 найправдолібніша. Так само, пропорційно до цього, найбільш правдолібна і данцигська цифра втрат — 700 чоловік. Рішуче перебільшення вона в АЮЗР III, 1 № 22—1500; це булиби коло половини всього війська і рівнялось би його повному знищенню. Pierling-Racki XIV, 108 подає цифру втрат в 1000, але гіршого війська, голоти, що приєдналась до козаків. Це віригідне свідоцтво: в таких ситуаціях, як аріергардний бій на переправі, звичайно найбільше терпить обоз. Тут було не інакше, як свідчить сам Наливайко, кажучи про відгромлену в нього здобич. Отже й потерпіти мусіли найбільше нестроєві, обозні частини. Sas, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 69 висловив правдолібне, але не обґрутоване, твердження щібито в тягу походу поплюндрували наливайківці і декілька молдавських осель. Розходячись загонами легко могли деякі козаки попасті і до Молдавії.

Наливайко вдерся у Туреччину, стрінувся з великим мусульманським військом і поклав 7000 трупом. Здобич була така велика, що козаки не могли йти далі, а мусіли вернутись і скласти її у Брацлаві. Денно приєднується до них сила, захоплених успіхом добровольців.⁶³⁾ Цікаво, що невдале закінчення походу затерлось, зникли і оповідання про втрату здобичі. Очевидно реляція передавала в першу чергу ті настрої з якими населення стрічало повертаючих козаків, а ці настрої на Поділлі були, як уже відомо, ентузіастичні. На невеликого пеха під Тягінею ніхто не звертав уваги; купи охочих горнулися з усіх боків до популярного кондотієра, тим більше, що Наливайко цим разом рішуче виступив по стороні іншого соціального ладу. Але найважніше у данцігськім звіті: хай і баламутний гімн козацьким подвигам знайшовся поруч із зовсім інакшими вістками з угорського театру війни. Рівночасно доносив резидент про поразку ерцгерцога Матвія перед фортецею Раабом, оповідав про капітуляцію самої фортеці, підданої графом Гардегом (28 вересня 1594), висловлював думки про гнів Божий на християн, давав волю підозрінням про підкуп і зраду... словом у його звіті панували звичайні пораженчеські мотиви. Тим більшим дисонансом звучали козацькі успіхи. Можна, не перебільшуючи сказати, що цей звіт був одним із тих, які розносили по Європі славу низового лицарства.

Ще перед прибуттям до Брацлава вислав Наливайко зібраній там на судових рочках шляхті якіс „грізні листи“; чи це була вимога квартирта поживи, чи покори козацьким порядкам, трудно сказати. Гродський писар Байбуза, налякавшись, відкликав рочки і шляхта розіхалася. Козаки розташувались у місті й околиці. Тим часом поширилася вістка про їхню нещасливу пригоду біля Тягіні навіть у явно перебільшених формах — говорили про 1500 забитих козаків. Крім того багато наливайківців розійшлося по домівках. Як видно, отже, мали вони приплів з поміж місцевого населення, а це очевидно тільки ще більш затісняло взаємні відносини. Підбадьорена відомостями про ослаблення козацького війська, шляхта, що згромадилася була знову у Винниці на вибори депутатів до трибуналських судів, постановила відмовити козакам стацій. З цею місією послано до Брацлава пана Цурковського, який рівночасно оголосив міщенам, що шляхта громадою їде до них. Але міщене посла затримали, а самі з допомогою Наливайкових козаків вирушили під проводом свого війта Романа Тишковича назустріч. Біля городища Вишковського⁶⁴⁾ міщене та козаки напали в ночі на шляхетський табор, кількох забили, решту розігнали а обоз пограбували. Недобитки втікли назад до Винниці. Коронне військо вмішатися не могло; воно чигало над карпатськими просміками на поворот татар. Старосту Юрія Струся брацлавяне вже давно вижили з міста, а тепер вони понищили гродські книги і фактично зорганізували своє власне життя, зірвавши з цілим устроєм Речі Посполитої. Шляхта мусіла утримувати козацьке військо; хто не хотів коритися, тому грозила руїна маєтку. Виходило щось наче практичне виконання постулатів, які тільки півстоліття пізніше теоретично зформулювали Хмельницький, заявляючи,

⁶³⁾ Додаток, № 7; цей похід взагалі сприняла вся європейська суспільність як успіх козаків. Характерні під цим оглядом тріумфальні переборщення нунція Спеціяно в Праги (H u g m u z a k i XII, 16) та признання Комуловича, що „козаки виконали свій обовязок“ (P i e r l i n g - R a c k i XIV, 108).

⁶⁴⁾ Городище Вишковське, поруч із теперішніми Вишковцями неподалеко від Брацлава. Тоді воно було власністю „ліпших“ земян Шашкевичів. „Городище“ — це мабуть побудований Шашкевичами в 1592 р. замок (Zg. dz. XXII, 89). Описані події: Додаток, № 14; АЮЗР III¹, № 22; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 10; Bielski III, 1719—1720; H u g m u z a k i XII, 19—20.

що хто на Україні хліб їсти хоче, нехай Війську Запорожському послушний буде і не брикає.

Поки Наливайко збирал нові лаври, вищукав Комулович ще одного охочого до протитурецького підприємства. Це був давній прихильник Максиміліяна, староста снятинський Микола Язловецький, згідно з постановами 1590 р. найвищий начальник всього козацького реєстру. Замойський старався стримати Язловецького, як особу офіційну, від чинного виступу, але в атмосфері суспільного розгірчення на прохід татар не відважився просто заборонити всяку акцію.⁶⁵⁾ А староста не на жарти захопився фантастичними плянами зруйнування Кафи та знищення цілого, позбавленого більшої частини оборонців, Криму. Як командант пограничної твердині, крізь яку саме прорвались татари, вінуважав потрібним вибілити себе перед шляхетським суспільством, що винуватило його в справі проходу хана.⁶⁶⁾ Між Комуловичем і Язловецьким дійшло до заключення 30 серпня в Шаравці формального договору згідно з яким останній зобовязувався нанести козаків і зробити з ними диверсію на Чорне море.⁶⁷⁾ Папський посол захопувався спочатку обережно і тільки коли довідався, що титулярний шеф козаччини вклав у підприємство мало не весь свій маєток, 20.000 фльоренів, відкинув всякі вагання і послав йому всі ті гроші, які були з ним. Певно десь у першій половині вересня виїхав Язловецький над Дніпро, назустріч січовому військові, і договорився з Лободою, котрий із 6000 своїх запорожців згодився станути під його проводом. В поході мали взяти участь теж і якісь донські козаки — мабуть так треба розуміти загадку про „Московитів“ в реляціях Комуловича. Далі приеднувались очевидно якісь реестрові почоти Оришовського та наливайківці з якими коло цього часу обєдналось Військо Запорожське. Тільки такою загальною коаліцією можна пояснити високі цифри 17 і 20 тисяч війська Язловецького, що подають джерела, хоч і в цьому випадкові перебільшення очевидне. 19 вересня Язловецький вважав себе остільки готовим, що міг повідомити Комуловича про недалекий початок походу. І дійсно, коло 1 жовтня вирушив він у степи зі всією своєю ріжношерстою збираниною.⁶⁸⁾

Зустрінувшись знову із Запорожським Військом, треба вернутись трохи назад, щоб пояснити яким чином опинилось воно в осені 1594 на Поділлі. Після походу Микошинського на Дніпровий лиман перебувала Січ на зовні в бездіяльності, але під цею бездіяльністю крилась очевидно жива дипломатична акція. Вже згадувано, що прорив орди був для неї не менш компромітуючий ніж для польських воєначальників. Хлопіцький збудив на цісарськім дворі зацікавлення, обіцяючи, що козаки не пропустять татар. Цього-ж добився Лясота на Січи, та й самі Запорожці представляли напад на Акерман та похід Микошинського власне як спроби спинити хана. Невдача мусіла бути прикрою особливо для старшини, яка так бажала цісарської служби. Але, коли у поляків завинили хиби їх командування — Жолкевський довго не вірив, що татари взагалі відважяться на прорив, коронне військо під Самбором дало себе одурити натиканнями в татарськім таборі в землю прaporцями — то козаки властиво могли почуванитись частинними успіхами. Завдання своє не зуміли вони виконати в першу чергу тому, що не мали для цього досить війська. Січова старшина, оскільки хотіла справді допомогти цісареві, опинилася перед необхідністю

⁶⁵⁾ Heidenstein X, 307; Pierling-Rački XIV, 114; Věstník KČSN 1929 стр. 11, 44 і 52.

⁶⁶⁾ Pierling-Rački XIV, 106.

⁶⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 111; Pierling II, 347—348; Papes et Tsars, 460.

⁶⁸⁾ Додаток, № 7; Pierling-Rački XIV, 103, 106—108, 110, 124; Pierling II, 349; Pierling, Starine XVI, 231 і 233.

подбати про збільшення збройних контингентів. Тому виправляючи з Ля-
совою посольство для підтримання стосунків із Рудольфом II, послала Січ
рівночасно Хлопіцького з місією до Москви і з проханням збройної допо-
моги „чтоб Его царская Милость величество свое показал всему свету,
Государем християнским, чтоб Войско Запорожское с людьми своими по-
слал под знаменем своим и казною своею воспомог...“⁶⁹⁾) Від послання
власного війська цар ухилився, але як можна догадуватись із уже цитова-
них вісток про москвинів, Січ забезпечила собі допомогу донських козаків.
Ці останні брали зрештою участь майже у всіх більших підприємствах
низового лицарства і воно відплачувалось тим же.⁷⁰⁾ Вже була нагода за-
значити їх участь у зимовім рейді 1593.

В цей момент, 1 липня, як не можна більше на часі для Запорожжа
прийшла мирова пропозиція від Наливайка. Вже досить знаний кондотієр,
на чолі 2500 вояків не тільки пропонував угоду і співпрацю, а ще й ро-
бив це у формі дуже почесній для Січі. Пропонуючи в дарунку 1500—
1600 коней з Парканського походу Наливайко прямо купував собі прязнь.
А в його пропозиції зявилася самому на Січ і виправдатись перед Колом
за свою службу проти Косинського, щоб у разі доказаної вини дати собі
зрубати голову, крилося безсумнівне признання авторитету Запорожжа і
готовість підпорядкування йому⁷¹⁾ Вхопитися за цю пропозицію мусіла
Січ тим більше, що другим бажанням Рудольфа, яке, як уже було згада-
но, висунулось у балачках Лясоти на перший плян, був козацький похід
на Молдавію. Перед цісарським посольством козаки відмовлялися тим, що
мають замало війська і коней, а молдаване зрадливий народ. Але йти
проти татар вони погоджувалися. Колиж орда таки прорвалася, а з плянів
напасті на Перекоп нічого не вийшло, то принаймні похід на Молдавію
ставав для Січі просто регабілітаційною необхідністю, свого роду ряту-
ванням престижу. І такою ж необхідністю, особливо після досвідів з пер-
шої половини року, було зібрання для цього походу більших сил. Січ
диспонувала 6000 контингентом, але очевидно уважала, що цього замало.
Якими мотивами керувався Наливайко, пропонуючи союз — годі ствердити;
може вплинули тут заходи Комуловича, може відчуття власної слабості
після невдачі переговорів з Замойським. Причини згоди Січі з її положен-
ня ясні: допомогою у 2500 озброєних вояків нехтувати вона не могла.
Політична конечність мусіла станути на першім пляні. Прийшлося на дея-
кий час не демонструватися зі своєю пізнішою резервою „stroni tego czło-
wieka swowolnego Naliwajka... o którym mi nigdij nie wiemy i wiedziec
nie chcemyj“.⁷²⁾ Не можна лише не підкреслити розсудливої обережності
її воєнної обачності запорожської старшини, очевидно в першу чергу лю-
дей як Лобода, котрі, навчені сумним досвідом попередніх молдавських
кампаній, зрозіміли, що таке підприємство вимагає більших зусиль і со-
лідного підготування.

Що Січ зразуж після татарського прориву мала на оці похід на Тур-
еччину свідчив Хлопіцький у Москві, стараючись про царську допомогу
для цього.⁷³⁾ Таким чином із цим готовим пляном, та певне і з помічни-
ми загонами донців, мусіли Запорожці вирушити в кінці серпня, або у
вересні здовж Дніпра на Поділля. На такий їх маршрут вказують поїздки
Язловецького для найму козаків „до Бористену“, Сенс цього руху ясний:
обєднання з Наливайком у Брацлаві і використання Поділля як вихідної

⁶⁹⁾ Памятники II, 23; Соловьев VII, 301—302.

⁷⁰⁾ Пор. О. Гермайзе, Україна та Дон. Записки КІНО III, 103—196.

⁷¹⁾ Lassota, 222—223; Мемуари I, 183.

⁷²⁾ Лист Лободи до Замойського з 11. січня 1596; Listy, 65—69.

⁷³⁾ Памятники II, 22.

бази для походу в Бесарабію. По дорозі одначе нагодився снятинський староста зі своїми проєктами. Січ погодилася підтримати і його, але очевидно бралась за діло без якогось глибшого інтересу, та й особа Миколи Язловецького була не з тих, що моглиби займпонувати козакам. Швидко, десь коло середини жовтня, покинули вони його і пішли за своїм попереднім пляном, та ще й потягли за собою і власних людей Язловецького і реестрових козаків. Кинувши думку про Кафу, староста спробував було повернути на більчий Акерман, але залишивши мало не сам мусів ні з чим повернати додому і незабаром помер, мовляв, з гризоти, що для експедиції поважав величезні борги. Стільки дотеперішня історіографія.⁷⁴⁾

При докладнішій аналізі вияснюються вчинки козаків. Саме коло цього часу, середини жовтня 1594, мусіли вернутись січові посли Сасько та Нечипір, котрі виїхали були з Лясовою до цісаря.⁷⁵⁾ Вони мусіли привезти зі собою нові докази ласки Рудольфа II — ще одну корогву і напевно якісь цісарські інструкції чи побажання. В чому вони полягали, невідомо; але лишається факт, що козаки раптово покинули Язловецького і з усім своїм імпетом обрушилися на Молдавію. Охоту прислужитись цісареві у Запорожців — в даний момент провідної сили серед козацтва — стверджено вже кілька разів і припускати, що вони під враженням свіжих вісток від голови християнства затяли би якесь йому невигідне підприємство, не можливо. Данціська реляція зберегла й свідоцтво дуже компетентної в даному разі особи, самого щойно зкрахованого старости снятинського, що козаки „ізза християнського цісаря“ (*wegen des Christlichen keysers*) звернулися проти Аарона.⁷⁶⁾ Це одначе не значить, що Австрія бажала собі якраз такої акції козаків; політична концепція відома з весни 1594 передбачала союз Війська Запорожського і Молдавії для спільної боротьби. І тут видимо Низовці не змогли договоритися з господарем. Це прямо посвідчив Комулович зі слів каштеляна камянецького Рафала Синявського (отже близької до арени подій людини).⁷⁷⁾ Авторитетність його в данім разі тим більша, що вже й раніше видно було як двозначно й неохоче брався Аарон за такий союз і як він нарешті чинно виступив по боці турків під час останнього нападу Наливайка на Тягиню. Зрештою при козаках знаходився цісарський повіренний Хлопіцький, котрий 25 вересня виїхав із Путівля в напрямку на Лубні, а перед військом несли з пошаною обидві корогви з двоголовими орлами. І коли козацькі послі пізніше вияснювали Рудольфові II, що господар на вістку про капітуляцію Раабу 28 вересня знову почав зноситися з турками, то це, судячи по характеру Аарона та по міжнародно - політичному становищі Молдавії, твердження зовсім правдоподібне.⁷⁸⁾ Як певне доводиться отже приняти, що Військо

⁷⁴⁾ Невдалий фінал походу Язловецького; *Hurmuzaki III*, 70 і XII, 21—22; *Heidenstein X*, 307; *Bielski III*, 1719; що він скінчився лише в половині жовтня не прямо підтвержує обставина, що 17. листопада Комулович ще нічого не знати про вислід експедиції (*Pierling-Racki XIV*, 124). Цікаво, що папський нунцій Спеціально у Празі поставився до чутки про коаліцію козаків та Поляків, яку буцімто вдається вліпити Комуловичеві, відразу дуже скептично (*Hurmuzaki XII*, 13 „beni incredibili“).

⁷⁵⁾ *Lassota* 228; *Мемуари I*, 191; *Памятники II*, 113.

⁷⁶⁾ Додаток, № 8; так само в латинському переказі листа Язловецького до Замойського: *Significat se à Cosacis desertum esse, opera cuiusdam Domini, qui los in partem Caesaris pertraait . . .* (*Jsopescu ED II*, 477). Тут вину за козацьке поступовання звалюється на цісарського агента Хлопіцького, що саме вернувся з Москви; *Hurmuzaki III*, 70; *Papes et Tsars*, 461.

⁷⁷⁾ *Pierling-Racki XIV*, 124 „. . . Cosachi fra li di Moscovia et di questo regno, sieno entrati in Moldavia, et volevano unirsi con quel principe alli danni del Turco, con lo quale non potendosi accordare hanno instato contro esso principe . . .“

⁷⁸⁾ *Hurmuzaki XII*, 30.

Запорожське, рушаючи на Молдавію, було переконане в тім, що доконув корисного цісареві діла.

Численість козацького війська під головним начальством Лободи по-дають джерела на 8 до 20 тисяч при сорока корогвах.⁷⁹⁾ Правда по середині. Запорожців мусіло бути коло 6000 — це була цифра змобілізованих сил, яку вони самі подавали Лясоті — наливайківців десь коло 3000. До цього треба додати ще підмогу з Дону та якісь почоти урядового козацького начальника Яна Оришовського, який теж взяв участь у поході. Не виключене, що тут виявилося напруження, яке неперечно мусіло існувати у відносинах між Оришовським та його шефом Язловецьким. Уже Валіцький, пропонуючи Австрії козацькі послуги радив звертатися прямо до Оришовського, помимо начальника, не турбуючись нелояльністю такого вчинку зі сторони чужої держави.⁸⁰⁾ Також і в невдалім жовтневім поході старости снятинського реестрові почоти або не брали участі, або покинули його так само як і всі інші — лише свідоцтво невміння Язловецького заімпонувати пограничному воящту. Союз із Січчу був для Оришовського лише коротким епізодом, нагодою обловитися здобиччу. Зараз після закінчення походу відділився він зі своїми від Лободи й Наливайка і більше в козацьких рухах не фігурував. Тим більше заслуги мав запорожська дипломатія, зумівши приєднати його до себе у той момент, коли потрібно було сконцентрувати можливо більші сили на одну ціль. В противенстві до весняних виправ підпринятих без належних сил і підготовки, осінній похід на Молдавію, як видно з усього попереднього, заздалегідь обдумано та забезпечене, тому й вислід був відповідний. Збірна козацька армія „кінні стрільці“ (*alle Archibusier zu Ros*) як іх характеризував німецький звіт, під головним начальством Лободи 29 жовтня перейшла під Сороками Дністер і рушила у південно-західнім напрямку до міста Цецори над Прутром.⁸¹⁾ Аарон спробував боронитися. Сили його очевидно не дорівнювали козацьким, хоч він мусів мати при собі також семигородські полки, котрі в середині жовтня вступили в Молдавію.⁸²⁾ Варто згадати, що два місяці тому оцінював Наливайко чисельність молдаван на 7000. Втяг семи день після початку наступу доходило тричі до бою, котрі закінчилися тим, що козаки з вигідної позиції на височинах збомбардували і потім здобули Цецору. Наливайко у своїм листі до короля, очевидно підкреслюючи скільки можливо власні заслуги, писав „*miejsca*

⁷⁹⁾ Додаток № 14; *Vgoel-Plater II*, 215; *Pierling, Starine XVI*, 233; *Hugmuzaki III¹*, № 203 і *III²*, 70; *Heidenstein X*, 307; *Biel'ski III*, 1720; останній видимо переплутав цей похід з попереднім, закінчивши його невдалим епізодом під Тягинею. *Грушевський VII*, 203 зовсім слушно запідозрив це свідоцтво.

⁸⁰⁾ Барвінський, *ЗНТШ X*, 28; *Listy*, 59; *Kogzon II*, 89; Оришовського і його почот треба бачити і в свідоцтвах чужинців, що в поході Лободи брали участь „*alcuni Polachei*“ — *Hugmuzaki XII*, 20; все було згадано, що Бельський очевидно переплутав похід Наливайка на Тягиню з цим спільним козацьким походом; за ним попала в блуд і більшість дослідників подаючи баламутні описи воєнних подій з кінця 1594 р. Так Ніколайчик КС 8, 1884 стр. 531 і далі; Еварницький II, 128; Стороженко, 264; Доманицький, 55—59; Модзалевський РБС XI, 51; натомість Ролле, 146 а за ним Ефименко КС 46, 1894 стр. 296 представили справу досить добре; зовсім добрий опис *Грушевського VII*, 203 хіба трохи пересуває хронологію. Похід обеднаних козацьких сил міг початися тільки в останніх днях жовтня. (*Jopescu ED II*, 461—462).

⁸¹⁾ *Heidenstein X*, 307 зазначив, що все це відбулося незадовго після походу Язловецького. Вістку, що козаки готують щось величого („*qualche impresa notabile*“ *Pierling XVI*, 233) подано з Krakova 2. листопаду; 8. листопаду мали вже в Камянці відомості, що козаки знаходяться у глибині Молдавії (*Pierling-Racki XIV*, 124); *Acte si fragmente I*, 128; *Hugmuzaki IV²*, 186; точні дати подав *Jopescu ED II*, 477.

⁸²⁾ *Jorga III*, 303.

na trzech potrzebę z nim (Аароном) miaszy szczęściam znacznie doznał”; про троєкратний розгром господаря, що втік ледве з невеликим числом вершників, оповідають і інші джерела.⁸³⁾

Ці бої мусіли відріжнятись своїм характером від близче знаних козацьких битв тої епохи, як при відвороті Наливайка з під Могилева або коло урочища Гострий Камінь (1596).⁸⁴⁾ Там козаки передовсім формували рухомий укріплений табор, який утруднював їх власну свободу рухів. Не маючи кінноти, що могла ударною силою дорівнювати польській, не могли козаки відважуватись на ризикові маневри. В нападі на Молдавію — інша картина. Козаки взялись за нього експромтом, вибравшись було на татар і головну їх масу складала кіннота, вже згадані „кінні стрільці“. Це дозволяло швидкі пересуни і вільне оперування у відкритім полі, а за одно доказувало, що молдавани були для козаків супротивником не більш небезпечним ніж орда. Осінній похід Лободи набуває у всякому разі тим більше значіння, що успішних акцій на велику скалю саме козацької кінноти відомо не так то багато.

Лобода з Наливайком залишились повними переможцями. Аарон потерпівши значні втрати — мабуть перебільшені чутки говорили про 4000 побитих молдаван — кинувся тікати до семигородських кордонів. Незабаром після Цецори здобули козаки також і столицю Яси (відомість про це прийшла до Камянця 10 листопада); оден з їх загонів захопив Берлад. Про козацьку здобич ходили найфантастичніші чутки; скарб господаря, золото й срібло, які Аарон тримав у містечку Васканах біля Сучави, а під час утечі мав закопати в землю, мовляв зрадою попали в козацькі руки. Крім того забрали вони нібито 70 гармат, 26 тисяч волів та 600 дівчат. „Волосся став християнинові дуба“ слухаючи, що козаки виробляли у здобутій країні. Інтересна згадка про якусь вельможну дівчину, котра дісталася як трофей Лободі й відбула з ним під гуркіт барабанів та трублення труб скоро спіле весілля у пристосуванні до вимог воєнного часу. Інтересно це тому, що рік пізніше подібна-ж історія повторилася Лободі зі шляхтянкою, вихованкою пані Оборської.⁸⁵⁾ Чи мав би запорожський гетьман, увінчаний лаврами стількох вдалих походів бути азартним аматором жіночого роду?

Воєнні пляни, з якими козаки вирушали в похід, неясні. Правда, Хлопіцький під час свого побуту в Москві говорив, що Військо Запорожське хоче до зими позахоплювати важніші переправи на Дунаї, але цей свідок не дуже авторитетний. Потершись по європейських дворах він мусів орієнтуватися в тому, що інтересує провідних політиків, і міг напускати фасон. Під час походу чулися вояцькі перехвалки про марш на Волощину та нагнання страху на сам Царгород, але чи дійсно мали Запорожці такі далекосяглі пляни лишилися сумнівним. Припущення що пляни були, але розбилися через вороже становище Аарона, яке спонукало козаків звернутися спершу проти нього, не правдоподібне. Ні в XVI ні навіть у початках XVII століття не виступало серед козаків бажання захоплювати і опановувати на стало укріпліні пункти; все завершувалось тільки плюндруванням та здобиччю. Нема ніяких підстав думати, що в осені 1594 мало бути інакше — не можна зауважити сліду якогось більшого манев-

⁸³⁾ Додаток № 14; Нигмузакі III¹, № 203; Broel-Plater II, 215; Heidenstein X, 307.

⁸⁴⁾ Куліш, Матеріали I, 64–65; Listy, 80; Грушевський ЗНТШ XXXI–XXXII, № 13; Грушевський VII, 209–210 і 223.

⁸⁵⁾ Ізопесу ED II, 475; Нигмузакі III¹, № 203; Куліш II, 431.

ру в сторону Дунаю⁸⁶⁾ Коли йде про спробу використати успіхи політично, то це була виключно місія сотника Демковича, якого козаки послали привести розбитого господаря до присяги на вірність ціареві.

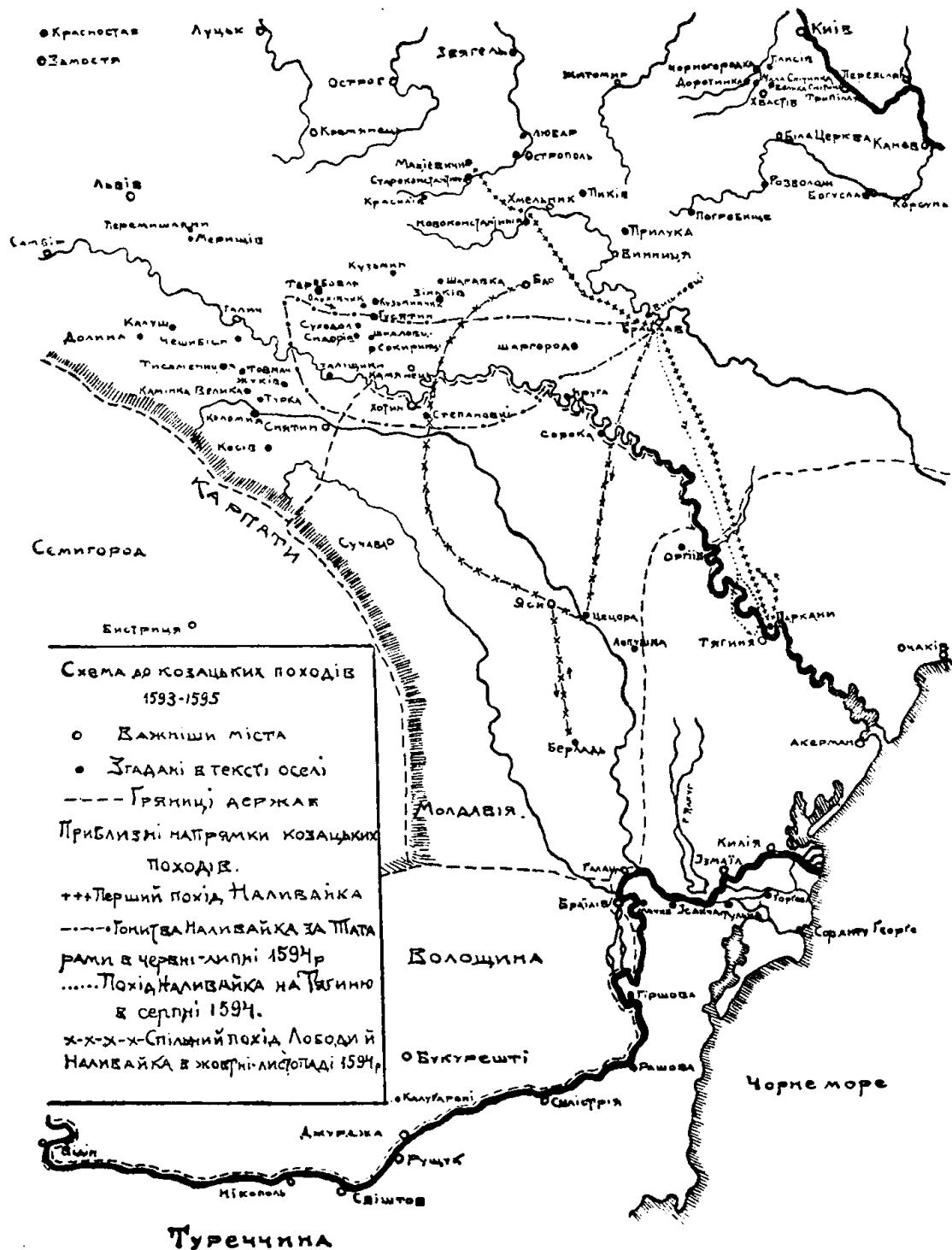
По відомостях Тойфенбаха, козаки злякалися загрози з боку Жигімента Баторія, герцога семигородського, що зберався виступити в обороні молдаван. Так це чи не так, але в половині листопада пройшли мимо Хотина, через село Степанівці, на зимові лежі на своє Поділля. Тут знову виступило все значіння цеї безпечної бази, недалеко від театру війни і досить заможної, щоби виживити велику армію. Вертаючись на Січ її треба би було розпустити по домівках, а потім на весну знову скликати з великою затратою часу. Дня 21 листопада станули козаки в Барі. Сам Лобода з Хлопіцьким спинився в укріплений та забезпечений гарматами польській частині міста; Наливайко зі своїм почотом у кільканадцять сот коней став у Барі чесмериськім, а коло 2000 козаків помістили в руськім місті. Старості Струсові мало військо загарбати на 30 тисяч талярів майна. Оришовський, відразу після поділу здобичі відійшов зі своїми людьми до Винниці.⁸⁷⁾ На загальній раді 24 листопада ухвалено виставити скрізь варту й вислати до шляхти універсали домагаючись видачі харчів. Серед привілеїованого стану вибухла паніка — багато тікало з домів або принаймні висилало куди небути далі своєї родини. Безпідставними ці страхи не були: козаки не намірялися тепер заспокоїтися на однім-двох занятих пунктах, але почали поширювати свою владу далі. В Брацлаві міцно сидів їх прихильник війт Роман Тишкович; та і в інших пограничних містах скрізь знаходились елементи їм приязні й готові до організації нового способу життя. Часом вистарчав невеликий козацький відділ, щоби зворохобити населення. Саме так треба розуміти скаргу Жолкевського з 20 жовтня 1594, ще до молдавського походу, що „лотровство“ погрожув Хмельникові.⁸⁸⁾ 25 листопада заняли козаки Зіньків. Цікава уперта чутка, яка кружляла в Krakovі та Львові буцімто козаки обложили і здобули Камянець. Це очевидно були фальшиві поголоски, але підставу для них мусіла дати поява козацьких відділів з їх реквизиціями в безпосередній околиці цеї кресової твердині. Могли вони і від самого Камянця домагатись „пороху, коней і кілька сотнарів олова“. Ходили також чутки, що вони сунуть під Львів. Багато поодиноких козацьких загонів розійшлося по Волині.⁸⁹⁾

⁸⁶⁾ Памятники II, 21; *Acte si fragmente I*, 128—129; тільки венецький посол Марко Венієр у Царгороді сповіщав про марш козаків на якусь „дуже значну турецьку кріпость (molto importante fortezza) між Силістрією й Тягінею“ Рівночасно мали чайки з військом і кіньми з явитися на Дунаї. Але відомості цього посла звичайно дуже фантастичні. Крім коней у чайках пише він напр. тут же, що козаки захопили теж і Волощину! Все це можна приняти тільки як цікаве свідоцтво перепохому, що його викликав козацький похід у Царгороді. Страх мав як завше великі очі і Турки явно перебільшували розміри підприємства Лободи (*Higmuzaki IV*¹, 186).

⁸⁷⁾ *J s o r e s c i ED* II, 475 — в звязку зі завірюхою, яку вчинило Військо Запорожське в Молдавії виникла в польських урядових кругах думка, скористатися нею і захопити для Речі Посполитої важливий пограничний Хотин; *Listy*, 59—60; *H i g t i z a k i III*¹, № 203 і XII, 21—22; звідки взяв *E v a r n i c k i j II*, 127, що Лобода з Запорожцями вернувся на Січ, а Наливайко оден залишився в Брацлаві — невідомо; в листі Острожського до Криштофа Радзивила, що видрукувано у *K u l i s h a* II, 93—94 і на котрий посилається *Evarničkij*, вічого про відхід Лободи на Низ нема.

⁸⁸⁾ *Pisma* 521—522.

⁸⁹⁾ Додаток, № 11, 12, 13; *Higmuzaki III*¹, № 203; *N e h r i n g*, КН 4, 1890 стр. 506. Саме на цей час кладуть *Evarničkij II*, 127 і *D o m a n i c k i j*, 61 пограбування маєтків Калиновського. Свідоцтва присутності козаків під недалеким від Гусятини Камянцем і місце замітки про цю подію в хроніці *B e l l s k o g o* (III, 1720) промовляють за цею думкою. Натомість хронольгічне оповідання Наливайка змушує ставити сплюндрування Гусятинського ключа на раніший час. Одно другому не суперечить. Які небути козацькі ватаги могли і в цей час опинитися над середнім Збручем.

МАПА РАЙОНУ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ

С. НАЛИВАЙКА.

Грушевський висловив був припущення, що не без впливу ефектовного походу козаків наважився молдавський господар зірвати з Туреччиною і принести протекцію цісаря.⁹⁰⁾ Це не точно — таке рішення повзяло Аарон ще в серпні 1594. Помилку спричинило вже згадане пересунення хронології, так що Грушевський клав молдавський похід на жовтень, тим часом як він міг початися щойно в останніх днях місяця; перші конкретні вістки про нього в пограничному Камянці мали тільки в перших днях листопада. Церемонія приняття Молдавії в опіку цісаря відбулася у Пресбурзі 1 листопада — виходило отже, що козаки, служачи цісареві, напастують його союзників. Вони опинились у становищі шинкового вишибайли, що довго засукував рукава та попльовував на долоні, аж нарешті, розмахнувшись, викинув за двері не того, на кого показував господар. При дворі Рудольфа II почулися на козаків нарікання, а нова румунська історографія говорить навіть про віроломний напад.⁹¹⁾ Їм закидали, що вони не перешкодили пройти татарам, не потурбували турецьких земель, а тільки за ради добичі перетріпали сприязнену потугу. Цісар навіть прислав до Жигімента III посла Даніеля Принца, щоб скаржитися на козаків за напад на його підданого.

Однак зі сказаного раніш ясно, що козаки йшли на Молдавію в добром переконанні, що виконують цісарську волю і це переконання не могло створитись без участі запорожського посольства, яке саме вернулося з Праги. Політична ситуація в тягу вересня й жовтня тим часом змінилася: в середині жовтня зявилися у Празі молдавські уповноважені з визнанням своєї васальної залежності від Австрії. Семигород підтримав Молдавію, а незабаром, у листопаді, приєдналась до них і Волощина. Михайло Хоробрий та Аарон спалили за собою мости, улаштувавши різню турецького населення по своїх країнах. Але очевидно підготовляли обидва господарі свій перехід у глибокій тайні і на теренах Речі Посполитої про нього ніхто нічого не зінав. Ще 17 листопада, пишучи з Krakowa про напад Лободи, Комолович не виявив ні тіни незадоволення, а воно мусілоби виступити, якби в той час вже знали про союз Аарона з Рудольфом II. Навпаки відпоручник Риму скорше зі симпатією згадув про перемогу козаків у війні, котра почалася тільки після того, коли останнім не вдалось договоритися з господарем на Турка.⁹²⁾ А прецінь же союз цих трьох потуг зі самого початку представляла папська інструкція конському абатові як першу ціль його подорожі. Хитруючи й ляvіруючи зі сторони в сторону, Аарон перехитрив сам себе і попав під козацькі мушкети. Очевидно вже вирішивши злучитися з Австрією, далі відносився він із резервою до її союзників з Низу. Козаки-ж мали перед очима його напад на воюючого з турками Наливайка і дані про зносили зі султаном після капітуляції Раабу, на які вони потім покликалися. Певно, цими зносинами

⁹⁰⁾ Вже Teutschlaender, 37—38 кинув без глибшого обґрунтування думку, що козаки вважали похід на Молдавію виконуванням цісарських побажань. Відступити в Яс мав Лобода на вказівку Рудольфа II. Так само гадав Тойчлендер, що тільки козацький напад спонукав Аарона зіднатися з Австрією. Цю саму гадку висловили Еварницький II, 128 та Грушевський VII, 203; останнього ученого спонукало до цього припущення мабуть місце із Ксенополя, котрого він цитує у своїй праці „...à l'époque où Michel-le-Brave fait le pas décisif (розврив з Портою) en Novembre 1594, la position des Allémands n'était rien moins que bonne“ (I, 347). Отже тим більше враження мусів справити козацький похід. Але Ксенополь не згадав, що Аарон відпав від Туреччини трохи раніше ніж волоський господар Михайло Хоробрий.

⁹¹⁾ Hurguzaki III¹, 193—194; III², 67 і 70; XII, 19—20, 23, 29 і 30; Барвінський, ЗНТШ X, 19; Heidenstein X, 308; Jorga III, 304; Studii istorice, 208; de Pace, 396—398.

⁹²⁾ Pierling-Racki XIV, 124; Teutschlaender, 37.

Аарон тільки до останньої хвилини замилував у Царгороді очі, але звідки могли козаки знати про щирість чи нещирість цього?

Описане непорозуміння виявило ще одну фатальну для звязку Запорожжя з цісарем обставину — неможливість відповідно швидкого контакту. Подорож Лясоти за пороги тривала $3\frac{1}{2}$ місяці. Правда, він часто задержувався й відпочивав на шляху (назад він доїхав приблизно за два місяці). Але треба було врахувати небезпеку перед польською адміністрацією, яка могла затримати по дорозі, як це трохи пізніше сталося Хлопіцькому.⁹³⁾ За такий довгий час обставини змінялись, але дати на Січ нові вказівки було неможливо. Союз Священної Імперії з Військом Запорожським не міг склітися по тим самим причинам, що і з Персією — брак можливості швидкого порозуміння. Шіснадцятий вік, як висловився Матушек, був тим часом, коли широта і розсяг політичних інтересів сильно випередили технічний розвиток засобів комунікації і передавання думок на віддалу.

Можна думати, що й на цісарському дворі розуміли добру волю козаків та неможливість для них бути постійно в курсі політичної еквілібристики в середній Європі. Місія Даніеля Принца виглядає більше на вирахуваний дипломатичний тяг. Польща ображалася на цісаря за те, що понад її головою заключив угоду з її підданими, за яких вона уважала козаків. Цісар не хотів дражнити Речі Посполитої, бо міг надіятися, що вона таки приступить із ним до протитурецького союзу, тим більше, що сам Жигімон III виразно схилявся до прихильної Габсбургам політики. Напад козаків на Молдавію давав зручну можливість заманіфестуватися на зовнішній буці то навіть ворожнечею з ними і тим змити зі себе пляму нелояльного поведіння супроти сусідньої держави. Але що це було про людське око свідчить уже обставина, що приймаючи Аарона в підданство рівночасно вислав Рудольф II йому листа, доручаючи порозумітися з козаками. Що цісар першого листопада 1594 сам ще не міг знати про подвиги Лободи в Цецорі і Ясах, справи не міняло: Австрія систематично працювала над обєднанням можливо більших християнських сил проти турків і не збералася приймати погрому Молдавії дуже до серця. Пізніше Рудольф II вповні задоволившися виясненням козаків, які валили вину за цілий інцидент на несталість Аарона і ласково приняв Демковича з його місією, хоч вона явилася муштардою по обіді. Австрійське правительство готово було повірити навіть версії, що не Запорожці а інші козаки „об'єднані з польськими шляхтичами“ (*uniti con nobili Polacchi*) нищили Молдавію. Та це було очевидне спихання всеї відповідальності на Наливайка й Оришовського, які обидвое відігравали у цім поході лише підрядну роль. Вони походило певно від низової старшини і служило свідоцтвом, що служба цісареві і далі ще являлась для неї дуже бажаною. При такій об'єктивній добрій волі не диво, що козаки знов дістали від австрійського правительства заохоту до співпраці зі зворюхобленими проти Туреччини володарями і слідували їй.⁹⁴⁾ Наливайків, вже стільки цитованій лист виразно свідчить, що і весняну кампанію 1595 почали козаки на спонуку з Праги; на зимових лежах у Барі й Брацлаві відвідували їх, згідно з повідомленнями нунція Маляспіни, австрійські емісари.⁹⁵⁾ Цісар, очевидно, не

⁹³⁾ Додаток, № 13, 17, 18.

⁹⁴⁾ *Hurguzaki XII*, 29—30; *Куліш II*, 429—431 — видрукований тут „*Ratograf z listu Demkowicza setnika posła do Wołoch*“ передруковував, очевидно не знаючи про це опубліковання *Maciągęk*, 12; дипломатичну конвенційність цісарських скарг на козаків перед польським сенатом злагув вже *Jsorescu* ED II, 468 і 472; *Grabowski*, 388; *Tentschlaender*, 37—38.

⁹⁵⁾ *Broeil-Plater II*, 215 „... abowiem za pisaniem do nas Jego Cesarskiej Mości ...“; *Sas, Przegl. powsz.* 63, 1899 стр. 199.

хотів позбуватися вправного і на європейські відносини незвичайно дешевого війська. „Коли взяти на увагу великі фінансові труднощі цісарського двору, трудність зібрати найпотрібніші гроши для війська в північній Угорщині, настирливість з якою цісарські посли добивалися і найдрібнішої допомоги від чужих володарів — тоді побачимо, що обіцянка Хлопіцькому 15000 ґульденів, а потім дальших 50 тисяч свідчить дійсно про незвичайні надії, які тоді покладались у Празі на допомогу козаків“.⁹⁶⁾

Поки точилися всякі дипломатичні переговори та підготовання до весняної кампанії, хазяйнувало козацтво на Україні, не дбаючи за розпуку шляхти. Дня 9 грудня бурхливого 1594 року явилась перед Іх Королівською Милостю депутація лементуючих нобілів руських земель. Вони скаржились, що козаки діють ім шкоди гірше ніж турки та ще й прикриваються орлами найвищого володаря християнського світу. З козацького боку справу представляли не так драстично; про цю зиму згадав Наливайко тільки делікатно „i tameśmy się koniom zastarzeć nie dali“. Але якраз наливайківці відзначилися під оглядом видушування стацій та драч з мирних обивателів: 70 сільських отаманів князя Острожського і 5 його містечок — Костянтинів, Любартів, Острополь, Кузьмин та Красилів — присягали „на попаленю тых маєтностей от Татарына и спустошенью от козаков“. Цо з цих гріхів припадає саме на рахунок Наливайкових вояків ствердити, очевидно, не можливо.⁹⁷⁾ Відомо однак про перебування їх у Острополі в кінці лютого 1595, а з другого боку — на Лободу таких великих скарг ніби не було. Той самий Острожський хвалить Запорожців, що „спокійно заховувалися у всім супроти мене і моїх підданих, зокрема пан Лобода, прагнучи зі мною приязні“. Приятельський афект статочного запорожського гетьмана супроти некоронованого володаря Волині не міг би врятувати княжих маєтностей від розсипаних по окремих селах і фільварках козаків. І коли на їх грабунки і надужиття скарг не було, то це свідчить лише, що дисципліна у війську Лободи була вища ніж серед Наливайкової збиранини. Обставина, що інша шляхта скаржилася на козаків взагалі, цього ствердження не ослаблює. Безсумнівно фаворизував козацький провід панів австрійської орієнтації. На цю саму добу припадають подарунки Наливайка галицькому підчашому Тарановському. Але краще здисципліноване військо розбіралось кого можна грабувати, кого ні, узброєнаж збира-нина, не дивлячись на тактику свого вождя, грабувала всіх.

Іх королівська милість поставилася до скарг шляхти на цей раз дуже стойчно. Справді сенат кусюче відповів на жалі цісаря з приводу кривди заподіяної Ааронові і вказав на те, що під австрійськими прaporами козаки викидають шляхту з домів і захоплюють королівські фортеці, але вияви невдоволення міродайних польських сфер цим і обмежилися. А королівський універсал шляхті у відповідь на лемент з приводу розігнання брацлавських судових рочків виглядав просто на кпині...⁹⁸⁾ „dla odszukania i wethowania praw, szkod i maietnosci, takze pobicia i rozliania krwie ich, uprzejmie i wiernie wam tho zalecamy, ktorych sumnienia, rozsądku i bieglosci dobrze swiadomi iesteszmy abyście im przed sobą stanąć i thego Nalewaika y inszych swo wolnikow stawic kazali i kogokolwiek z nich dostawszy pilną inquisitią o herstach i iesliby iakąkolwiek otuchę i pomocz od kogo mieli, iako nasz tho zachodzi uczynili, a takowych buntownikow

⁹⁶⁾ Matoušek, 230.

⁹⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 19; Hurtmuzaki XII, 29—30; Вго́л-Платер II, 215; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 8—9; Куліш II, 435; Volmina legum II, 357; Любартів — давня назва Любара над Случею, пор. Słown. Geogr. V, 375 та Tomkiewicz, Roczn. Woł. II, 30.

⁹⁸⁾ Hurtmuzaki XII, 19—20; Куліш, Матеріали I, 20—21.

swowolnikow wedlug zasług ich karali i karac kazali...“ В перекладі на трохи ляконичнішу і модернішу мову це значило, що

... волка тут властна овца
Не розбираючи лица
Схватить за шиворот и тотчас в суд представить“.

Серед сенаторів не бракувало прихильників рішучих заходів і послання кварцяного війська на Поділля. Але річ була в тому, що цього війська (воно стояло над Карпатами надіючись повороту татар) майже не було: старий Острожський слушно сумнівався чи 2000 жовнірів дадуть собі раду з 12 тисяч козаків. Кварцяні остаточно не заявилися взагалі.⁹⁹⁾ Пояснення для пасивності короля дає данціська реляція з 11 січня 1595: вона повідомляє про результати нарад, які мав Жигімонт III у Прошовицях з кількома значнішими сенаторами, як каштеляном краківським Янушем Острожським, своїм новим улюбленицем воєводою люблинським Миколою Зебржидовським і представниками міста Krakowa. Звертає увагу, що всі відомі учасники наради (крім хиба воєводи краківського Миколи Фірлея?) належали до прихильників Габсбургівкої політики. Результатом цих сходин у пункті щодо козаків постановлено „не занадто суворо з ними поводитися, тим більше, що можливо в майбутнім буде потрібна їхня допомога“. Постановлено тільки писемно упімнути їх, щоби далі не сваволили.¹⁰⁰⁾ Певне була така ухвала не без звязку з австрофільським наставленням короля. Характерно, що у Прошовицях не було упертого ворога Габсбургів першого сенатора держави великого канцлера та коронного гетьмана Яна Замойського. Для чого мала би незабаром знадобитися козацька поміч? Розрахунки на неї дуже нагадують міркування Лясоти щодо можливих внутрішніх заворушень у Польщі. З боку козаків видно теж неначе вихід назустріч королівським плянам. В кінці січня прислали вони до двору посольство, яке, чи не на відповідь на ті упімнення — вибачалося з приводу скарг, що були наплили на їх поведінку. Рівночасно пропонували козаки королеві службу проти ворогів.¹⁰¹⁾

Підсумовуючи все це треба визнати, що взимку 1594–1595 відносини між правителством і козаками були зовсім не погані. Лемент покривданої кресової шляхти не досягав королівських вух. Безрезультатними залишилися дальші алярми, які зчинили у Krakowі посланці з України, буцім то козаки йдуть на Київ. Їх прохання послати туди для оборони Жолкевського виконане не було. Король обмежився плятоничними обіцянками потягнути козацтво до відповідальності. Так само, хоч і вчинено суд над Хлопіцьким, який попався в руки органам влади, але й він знайшов незабаром можливість утекти.¹⁰²⁾ Відносини Жигімента III до козаків мусіли зіпсуватись аж пізніше.

Поїздка Демковича, як уже було згадано, запізнилась. Але навязані ним дипломатичні зносини продовжувались цілу зиму. Піддаючись цісареві мусів Аарон пообіцяли йому вступити в союз із козаками. З другого боку звелів Рудольф II і козакам йти на допомогу придунайським християнам. Аарон повідомив Запорожців, що готов забути заподіяні йому крив-

⁹⁹⁾ H u r m u z a k i XII, 21–22; K u l i s II, 432–433; S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 63 зовсім голословно твердить, що тільки натиск кварцяного війська змусив козаків знову залишити Поділля.

¹⁰⁰⁾ Додаток, № 10.

¹⁰¹⁾ Додаток, № 11; пор. теж повновластя волинської шляхти своїм депутатам на сойм у справі поскромлення козацької сваволі; G r a b o w s k i - P r z e z d z i e c k i II, 155; про зносини Жигімента III з Габсбургами пор. V. L e t o š n i k, 293–314.

¹⁰²⁾ Додаток, № 17.

ди та запросив їх на свою службу, пропонуючи місячно по 2 угорських золотих на душу. Цю вістку приняла європейська суспільність так, немов би козаки по своїй волі розпоряжали молдавським господарським стільцем, і діставши від Аарона великі дарунки, знову інtronізували його. Дійсно господареві не залишалось іншого вибору, як тільки проявити великудущність. Зірвавши з Портою він спалив за собою мости, зрубавши голови прибулим до нього султанським послам і наказавши вистинати всіх турків у своїй державі (жовтень 1594). Тепер він потрібував сил для небезпечної війни. Правда, майже одночасно з ним довершив свій розрив із Царгородом господар волоський Михайло Хоробрий, а обом їм прислав допомогу Жигімонт Баторій герцог семигородський (формально до союзу з Австрією приступив він тільки в січні 1595).¹⁰³⁾ Та положення всіх трьох володарів було досить тяжке: їх землі оточувались майже довкруги турецькими володіннями (Угорський Низ, Сербія, Болгарія, Добруджа, південна Бесарабія). Розірвати ворожий перстень можна було наступом у бік Чорного моря. Для цього треба було здобути турецькі опорні пункти в тих краях. Вигодою союзників було те, що вони заскочили Порту несподівано, але таку несподіванку треба було використати як найповніше. Не диво що й Михайло Хоробрий і Жигімонт Баторій навпереди зверталися до козаків, запрошуючи їх до себе на допомогу. Переговори однак більше торкались числа козацького війська та деталів заплати, а не принципової згоди. Що зимуючі на Поділлю відділи візьмуть участь у боротьбі з ворогами святого Хреста було для всіх відразу самозрозуміло. Очевидно запорожська старшина і далі розголосувала свій союз із Австрією. В першу чергу мусили козаки показати себе на найближчім і найбільш знанім воєннім театрі — у південній Бесарабії.

Воєнні дії почались уже зимию. Невеликі відділи козаків брали участь у шарватках з татарськими загонами. Джерела згадують за їх участь в успішній для Михайла сутичці при Шерпетешті (16 лютого).¹⁰⁴⁾ Але все це були лише дрібні поодинокі ватаги, які на власне ризико шукали найму в чужині. Головні козацькі сили в перших днях лютого, після більше ніж двохмісячного побуту в Барі, рушили не на Молдавію, а в протилежнім напрямку на Винницю і Брацлав. Цей рух викликав нову паніку серед шляхти; побоювались навіть за Київ.¹⁰⁵⁾ Але так далеко козаки не пішли; страхи були видимо перебільшені. Вже 21 лютого повернули вони на „поле Білгородське“ про що Лобода повідомив князя Острозького. Як певне віправдання свого походу перед міродатними чинниками Речі Посполитої звучать козацькі вияснення волинському магнатові, що Аарон, розташувавшися біля Лопушної, перегородив дорогу до Польщі татарам, котрі згромаджувались в районі Акерману. Туди під Лопушну мав козаків кликати і Михайло Хоробрий. Наливайко одначе цим разом не відразу пішов із Січовиками, а посунув до маєтку Острозького на Волинь. В кінці лютого опинився він у Острополі, який кілька день сильно плюндрував. „Dru-giego Kosińskiego Pan Bog na mnie przepuszcza“ скаржився старий князь.¹⁰⁶⁾

¹⁰³⁾ Куліш II, 429—431; Нигматзакі III¹, 193, 199—200, 206, 224—225, 227 і 472—476; XII, 23—24, 26; Ізоресу ED II, 465; Масігек, 6; Fessler-Klein IV, 28 підкреслив у заключенні згоди між Молдавією та Військом Запорожським теж значення посередництва Семигороду; Goos, 226—235; Acte si fragmente I, 143 — називає як цифру козацької платні в липні 1595 по 6 талярів місячно на душу.

¹⁰⁴⁾ Нигматзакі III¹, 225—226 і 467 (... sotto nome di Cosacchii passorono in Bogdania...); Йорга III, 306.

¹⁰⁵⁾ Додаток, № 15; Куліш II, 431—433; Archiwum Sapiehów I, 100; Sas, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 64 вважав, що козаки рушили на Молдавію під натиском Жолкевського та його квартяніх. Це твердження не підперте як слід джерелами.

¹⁰⁶⁾ Куліш II, 429—435.

Аарон пробував у лютім місяці 1595 облягати Тягиню, але врешті-решт обмежився тим, що поплюндрував околиці її та Акерману. В польських кругах мали відомості про поважні невдачі його в боротьбі за південну Бесарабію. Чи були вони правдиві, чи ні, у всікому разі одночасні успіхи Михайла Хороброго та прихід козаків їх вповні зрівноважили. Неважаром, ще у першій половині березня, прибув і Наливайко. Розрив його зі Січчю продовжувався таким чином недовго, але він лишився симптоматичним, як ознака того, що бувший слуга Острожських почував себе вже певніше і міг розпочати свою еманципацію з під зверхності Запорожжя. З минулорічних переговорів доводиться висновувати, що залежність ця була досить обтяжливою. Загальна чисельність козацького війська на Молдавії мусила отже досягти цифри з осені 1594; Острожський рахував їх на 12000, інші джерела, розуміючи перебільшуючи на 15—16 і навіть 20 тисяч.¹⁰⁷⁾

Десь коло половини березня оточили значні козацькі сили з Лободою на чолі Тягиню. Місто було здобуто й зруйновано, але в замку турки тримались міцно. Обороняв фортецю видимо з хистом і зручно родич татарського хана Ахмет. Приступи залога відбивала; „ale im dobito u Tehinie, gdzie popiwszy się przypuścili do szlurmi“ писав Бельський про козаків, а данці́ський звіт теж дає підстави здогадуватись якоїсь халепи при облозі. Згідно з іншими даними не мали козаки кріposnoї артилерії і тому не могли розбити мурів. Облога затягнулася більше ніж на місяць; на допомогу, десь у перших днях квітня зявилися семигородські та волоські відділи, але й вони не поправили діла. Розуміється не всі козацькі сили звяталися цею облогою. З листа Наливайка до короля видно, що з під Тягині рушив він на Акерман, поруйнував місто й знов нічого не віяв замкові. Звідсіля звернувся Наливайко під Килію, котру теж штурмовано „zamku mocno dostawali; jakożbyśmy byli i wzięli, byśmy się na niezgodę zazdrość węgierską i wołoską nie oglądali, która nam wszędzie i na przeszkozdzie wielkiej była“ писав Наливайко і цим розкрив ті повні вваємного недовір'я відносини, які звичайно характеризують кожну коаліцію. Зате зпустошили і пограбували козаки всю південну Бесарабію та дельту Дунаю.¹⁰⁸⁾

Облога Тягині, хоч і тяглася на протязі мало не цілої весняної кампанії 1595, не перешкодила Наливайкові братися і за інші підприємства. Де находився весь цей час Лобода — точно невідомо. Великі відділи, очевидно січового козацтва, взяли участь у воєнних акціях Михайла Хороброго та семигородських полководців і то зі значно більшим успіхом ніж облягачі Тягині. 22 березня збірні війська здобули штурмом Ізмаїл, де в їх руки попала велика здобич, ссобливо гармати. В місті залишилась залога з 2000 волохів. Десь коло цього часу здобуто недалекий Брайлів. Виключно козакам приписується погром татар і турків біля

¹⁰⁷⁾ Listy, 61—62; Куліш II, 429—433; Нигмузакі III¹, 225—228, 232; IV², 186—192; XII, 26.

¹⁰⁸⁾ Додаток, № 16; Нигмузакі III¹, 227—231; XII, 26, 40, 48; Acte si fragmente I, 138—141; Broel-Plater II, 216; Heidenstein X, 314—315; Bielski III, 1723; Bohomolec, 143; Jorga III, 306; про двоекратну облогу Тягині прямо говорить венецький посол у Царгороді, але вже було вказано на непевність цього джерела (Нигмузакі IV¹, 201). Ці звіти сповіщають і про падіння Тягині і про якісі великі морські та сухопутні операції донських козаків (Moscoviti) за які крім того ніде не чутно. Характер деякої правдоподібності мають дуже вже уперто повторювані Венеціянцем вістки про появу козацьких чайок на Чорнім морі як в осені 1594 так і на весну 1595, коли вони зявилися перед Акерманом (Castel bianco che è all'intar del Danubio — знову переплутано або Дунай з Дністром, або Кілію з Акерманом); там здобули вони 4 турецькі галери та нападали на місто (Нигмузакі IV¹, 186, 193, 199, 201).

Ісакчі та здобуття й спалення цього міста. 6000 мусульман мало нібито лягти трупом, а здобич обраховували у зовсім нереальних плянетарних цифрах — 200 тисяч волів та 400 тисяч корів. З того що Наливайків лист про цей видимо досить значний успіх мовчить можна його приписувати Запорожцям Лободи. Вище по Дунаю допомогли козаки вже з зими при виплюндуванні Гіршови, Силістрії, Рущуку та здобутті Нікополю. Поодинокі загони перейшли на південний беріг Дунаю та доходили до Балканських гір та Софії. Зокрема про козаків при цьому подавано, що вони обєдналися з болгарськими повстанцями проти турецького режиму. Не бракув оповідань і про їх звірства. Це зимою 1595 відділи козаків та семигородців вдерлися до татарської Добруджі й мали примушувати татарських жінок їсти їхніх власних засмажених дітей. Рівночасно однаке в результаті цього походу звільнено з неволі буцім то аж 4000 християнських невольників.¹⁰⁹⁾

Як подає Наливайко, взаємна зависть союзників довела до розпаду коаліцію. Зрозуміло, що минулорічні порахунки козаків із молдаванами лишилися занадто свіжими в пам'яті одних та других і взаємна присяга на вірність, яку склали союзники перед початком походу на Тягинській полі помагала не багато. Десять коло Великодня відділились козаки (а може лише наливайківці) від румунів і святами відпочивали в долині Ялпугу. Православний Великдень припадав того року на 20 квітня; після подався Наливайко знову на Поділля улаштувавши свою головну квартиру на цей раз у Пикові. Закордонні звіти оповідають справу інакше. Недовір'я й підворлибість панувала також і між поодинокими господарями. В перших днях травня угорська гвардія Аарона сама арештувала його а на господарський стілець посадила одного з воєначальників Стефана Розвана, з походження цигана. З козаками новий господар договоритися не вмів або не хотів і вони повернули додому. Ця остання вістка принаймні не зовсім правдива: багато козаків залишилось не лише в війську Михайла Хороброго а навіть у Розвана.¹¹⁰⁾ З кінцем травня рахували їх на Волошині 7000 і це мусіли бути в першу чергу Запорожці, бо вся армія Наливайка находилася в цей час на Поділлю. Козаків згадувалось і в дальших боях Михайла Хороброго з турками літом 1595; брали вони участь і в прославленій румунською історіографією баталії при Калугарені 23 серпня.¹¹¹⁾ Сам Лобода, після скинення Аарона, мав вибратися на татарські землі, отже кудись до берегів Чорного моря. Відомість, що козаки коло цього часу опанували Очаків розуміється неправдива, але вона приблизно вказує ті околиці, куди обернулась войовнича енергія низового лицарства. У всякім разі на Україні про якісь значніші їх сили аж до кінця літа нічого не чути. Лист Саська до старости камянецького Яна Потоцького, датований з Пикова 3 серпня дозволяє думати, що допіру тоді знайшлася на Поділлю знову більша кількість січовиків.¹¹²⁾

¹⁰⁹⁾ H u r m u z a k i III¹, 199, 230—234, 499; III², 95, 99, 101, 109, 112; XII, 26, 40, 45—48; Acte si fragmente I, 139; вістка про здобуття Браїла в початку грудня 1594 (Acte si fragmente I, 130) передчасна; тоді певно лише поплюндувано околиці міста; B g o e l - P l a t e r II, 216; K u l i s h II, 435; M a k u s h e v C l. c b. III, 3—4; H u b e t IV, 387—388.

¹¹⁰⁾ H u r m u z a k i III¹, 109, 112 і 499 — Лобода з 11 тисячним військом „si trova alli confini de Tartari; H u r m u z a k i XII, 26 і 47; B g o e l - P l a t e r II, 216; Archiwum Sapiehów I, 113; B i e l s k i III, 1732; козаки вгадуються напр. при здобутті Нікополю, яке J o r g a III, 306 датує днем 10. червня.

¹¹¹⁾ J o r g a III, 311; M a c y g e k, 9.

¹¹²⁾ L i s t y, 63; Acte si fragmente I, 142; J s o p e s c i E D II, 492; Лобода появляється тільки десь у другій половині серпня знову на Поділлі, пор. B i e l s k i III, 1729; про захоплення козаками Очакова говорить Йорга (S t u d i i c r i t i c e , 210—211), але він спирається при цім тільки на дуже непевну венеціянську реляцію. Якесь захоплене

Результати союзної кампанії з весни 1595 здавались на перший погляд близкучими. Їх війська переходили без перешкод у всіх напрямках велики обшари земель над нижнім Дунаєм. Але майже всі значні фортеці залишились у турецьких руках: Відін, Джурджа, Сілістрія, Гірсова, Кілія, Тягіня, Акерман забезпечували і дальнє контролю Порти над лініями Дністра та Дунаю й лишались опорами її панування. Влада господарів над розсяглою територією без фортець лишалась зовсім ефемерною; вона могла бути втрачена знову ще скоріше ніж здобута. Воєнні підприємства християн вилились у звичайні грабіжні походи більших розмірів. Семигородці, волохи, молдаване чи козаки — всі в однаковій мірі не виявили здібності до систематичної обложної війни, котра в тодішній стадії воєнного уміння єдина могла забезпечити тривале оpanовання території. Козакам з цього робити закиди доводиться ще найменше; вони йшли в чужу країну для здобичі і під цим оглядом могли пишатися повним успіхом. Але всетаки доводиться сконстатувати слабе технічне заосмотрення їх, яке виявилось у браку важкої артилерії при облозі Тягіні. У їх спільніків справи одначе теж не стояли краще; противно, поміж ними мусили козаки ще виділятися своїми боевими якостями. Інакше годі собі пояснити, чому такий видатний у воєнних справах володар як Михайло Хоробрий dbав позискати собі їх допомогу. Лист його до Війська Запорожського з весни 1596 наглядно свідчить, яку вагу покладав волоський господар на його поміч. Цей звязок Михайла з козаками потягнувся і після Солоницької катастрофи аж до гетьмана Самійла Кішки, коли січова політика зовсім змінилась.¹¹³⁾

Першим виразним наслідком весняної кампанії був повний розрив Наливайка зі Січчю. Минулого року зі закордонними політичними чинниками переговорювало Запорожжя і вже від себе трактувало далі з Наливайком. В результаті весняних маршів по румунських землях мали ширші маси козацтва змогу прийти у безпосередню стичність із чужими володарями. Підприємчивий кондотієр очевидно використав обставини, щоб через голову запорожської старшини вступити в переговори з володарем семигородським, а можливо і зі самим цісарем. Принаймні Наливайко твердив, що вирушив він на Угорщину „za pisaniem do nas od cesarza Jegomości chrześciańskiego“.¹¹⁴⁾ Такі самостійні переговори, а надто цісарський лист, розуміється сильно скріпили його становище. Дарунок ерцгерцоґської корогви був з боку Габсбургів признанням певної відрубності Наливайка, з яким можна було пактувати окремо. Його амбіції почали вже сягати начальства над усіми козаками і підпорядкування собі Війська Запорожського. Десь у другій половині травня вирушив він мимо Сучави, крізь Косів та Бистрицю до Семигороду. Європейські звідомлення подавали чисельність його війська на 5 навіть 9 тисяч, але певне більші до правди вістки московські, що рахували наливайківців на 2 тисячі.¹¹⁵⁾ Про їхні подвиги на угорськім театрі війни не чути багато. Відомо, що прихід козаків ви-

козаками у Турків місто названо там „Ossai“, але нічого не вказує на те, що цю назву можна би застосувати до Очакова. Скоріше мають всі дані документу цікі недостовірності (Hugmuzaki IV¹, 201).

¹¹³⁾ Listy, 76—77; Heidenstein XII, 352; варто згадати, що може мимоволі виявився Михайло Хоробрий союзником козаків і під час війни з Річчю Посполитою 1596 р. З огляду на його ворожнечу до настановленого Замойським молдавського господаря Могили не міг Жолкевський вивести і вжити проти козаків тих польських військ, що стояли в Молдавії (Listy 69—70).

¹¹⁴⁾ Broel-Plater II, 216.

¹¹⁵⁾ Broel-Plater II, 218; Hugmuzaki III¹, 240; III², 138; XII, 72, 76—77; Памятники II, 294, 368—369, 379; Heidenstein XI, 327 — згідно з іншими даними проходили наливайківці біля Токаю.

кликав серед семигородців паніку, бо населення приняло їх за татар. Їхні грабунки в околицях Кежмарку мали на деякий час унеможливити зносили з цим містом. Для кінця XVI століття це було би в порядку річей для кожного війська. Козацький ватажок сам висловлювався більше з фасоном, мовляв служив він „na żadne pieniądze, tylko z samej naszej chęci gycerskiej czas nie mały“. Знаючи стан тодішніх австрійських фінансів можна легко повірити, що йому не заплатили, але згідно з поняттями людей живущих з війни, тим більше чулися вояки в праві винагородити себе самі. Інтересніші відомості про переговори Наливайка з ерцгерцогом Максиміліяном — про них згадувано вже у попереднім розділі. Сам він свідчив, що повернувшись з Угорщини, ствердивши інтриги сновані проти його королівської величності. Але вже нераз згадувалось, що лист цей писаний з виразною метою очистити себе від усіх закидів. Носив же рівночасно Наливайко у своїм таборі корогву подаровану Максиміліяном. Амбітний кондотієр давав оферти на всі сторони, чекаючи де клюне і де вдасться найвигідніше примостилися.¹¹⁶⁾

Другим наслідком весняної кампанії 1595 було очевидне охолодження січової старшини до цісарської служби; його можна виразно простежити саме в часі, коли відносини Наливайка з Австрією нібито затіснюються. Ріжні джерела вказують на погіршення відносин поміж Запорожжям і наливайківцями, але годі бачити в цьому причину розриву з цісарем.¹¹⁷⁾ Розриву взагалі не було: скоріше всього обидві сторони повільно переконувались у неможливості взаємного звязку і керуючись своїми близчими інтересами починали шукати вигідніших для себе партнерів. Регулярний обмін послами був неможливий, а з тим і координація взаємних зусиль; вже погромом Молдавії в осені 1594 належав до таких непорозумінь. Самі чутки про воєнні дії доходили до союзника зі спізненням у кілька місяців. Часто були вони взагалі неправдиві, але спростовувати їх не було можливості. Характерне під цим оглядом повідомлення, що його паредавав З жовтня ерцгерцог Матвій з Грану, буцімто козаки разом із Замойським вдерлися до Молдавії, вигнали Розвана, а настановили нового господаря.¹¹⁸⁾ Ерцгерцог з точки погляду австрійських інтересів означав таке поступовання як шкідливе (*schädliche Vorhaben und Praktica*) і розуміється імперське правительство мусіло витягати з цього свої консеквенції. Тим часом це була, як ще буде показано, неправда. У поході Замойського козаки участі не взяли. Як клейнод продовжувало Військо Запорожське зберігати цісарські корогви, але близчі справи невідкладно відтягали його увагу віддалекого цісарського маєстату.

Запорожська політика від літа 1595 обертається в сторону ніби налагодження добрих відносин із Річчю Посполитою. Довгий зимовий побут на Україні видимо припав до вподоби козакам — вони явно засмакували собі лежі на теренах Речі Посполитої. Головна маса жадного здобичі вояцтва щораз більше переливається на Волинь, Київщину й далі на північ у Білорусь, побираючи стації, легковажачі шляхетські привилей і не турбуючись боротьбою з ворогами святого Хреста. Вже весною загон Пороуса замість іти до Молдавії розгосподарився над нижньою Прип'яттю.¹¹⁹⁾ З титулу

¹¹⁶⁾ H u g m u z a k i XII, 107; цікаво, що якісь звязки з козаками зберіг Максиміліян і пізніше, навіть у часах після Солониці. Ще під часового остаточного формального звречення з претензій на польську корону („jurament“ 1598) пропонував він московському цареві дальші таємні зносили в напрямі через Молдавію—Семигород за посередництвом „дніпровіх козаків“ (H i g n, Ergänzungsbd. IV, 273).

¹¹⁷⁾ Пам'ятники II, 294; Heidenstein XI, 327.

¹¹⁸⁾ H u g m u z a k i XII, 115.

¹¹⁹⁾ Арх. Сб. VII, 64–65; Грушевський, ЗНТШ XXXI–XXXII, 26; Listy, 89.

„запорожського гетьмана“ яким підписувався Пороус не видно, щоб він признавався до якого будь єпархічного зв'язку з іншими козацькими організаціями. Де далі таких свавільних, на власну руку діючих, загонів ставало все більше; такий оборот справи мусів довести до конфлікту з польською державою. Але козаки, представляючи всі лежкі й побори як своє право, як платню належну їм за їх воєнні послуги старалися затримати супроти вищих державних дігнітарів (вже й противабурської орієнтації) тон покірної улегlosti... „prosimij, nieracz WM. nasz Msciwij Pan na nas zato obrazac. A chleba soli wtym tu kraju zabraniacz nieracz, gdzechmij nie jest przeciwni zwierzchnosci Jego Król. Mci naszego Msciwego Pana, tudzież ij rozkazaniu WMci“ писав Лобода канцлерові Замойському.¹²⁰⁾ Той самий дух вів і з листів інших козацьких проводирів. Слідом за Січчу цю ж політику пробував почати Наливайко ще прибавляючи запевнень у вірності й відданості і навіть даючи зрозуміти, що дасть себе вжити проти Запорожжя. Рівночасно однак бутне і певне своєї сили ковацтво не вважало потрібним дуже рахуватися в дійсності з тими самими магнатами, яким посыпалося покірні листи. Довго втриматися ця політика не могла.

На оферту Запорожців ворожому до них канцлерові виглядав той маловідомий похід Лободи на татар в літа 1595. Подібним запобіганням треба вважати відомості про пляни орди, що посылав Замойському Сасько.¹²¹⁾ Та ще рівночасно прийшло до дальших терть. Скориставшися відходом Наливайка на Угорщину змусив у кінці травня Жолкевський на чолі коронного війська місто Брацлав до капітуляції перед своїм старостою Струсем. Міщане видали його підстарості Станиславові Ястрембському замок з гарматами й припасами. Вимушена покора лишилась хвилевою. З повертаючими з Молдавії козаками знову запанувало у Брацлаві народовластя під проводом все того ж війта Романа Тиковича, який на весну слідуючого 1595 року, під час наступу військ Жолкевського заплатив за свою уперту завзятість життям.¹²²⁾ Ще виразніше виступив розпір між тоном козацьких листів та їх самовольною поведінкою під час осіннього походу Замойського на Молдавію з ціллю інtronізувати там ставленника Польщі Еремію Могилу. Канцлер діставши несподівано 15 серпня вістку, що татари переправились через Дністер коло Акерману, закликав до помочі проти них Лободу. Та козаки домагались наперед грошей і сукна, тоді як Замойський уважав, що вони своєю службою мусять собі взагалі спершу заробити прощення за свої свавільства. На це вони не пристали „bo nieufali Kozacy naszym“, як визначив польський хроніст. Лобода лишився спокійно на Поділлі і тільки згодом, коли поляки вже війшли на Молдавію, посунувся і собі ж туди та почав плюндрувати околиці Тягині. Зокрема сильно мав потерпіти Оргіїв. Але Замойський виступив рішуче і пригрозив трактувати козаків як вороже військо; щоб не доводити до одвертого розриву ці останні знов вернулись назад.¹²³⁾

Так само і Наливайко вертаючись з Угорщини десь у кінці серпня або на початку вересня послав Замойському до Молдавії листа, пропонуючи свою допомогу. Але той від пропозиції відмовився, маючи на увазі більше дипломатичну акцію. Пройшовши мимо Львова, Наливайко скерував своє військо на Луцьк, з якого взяв великий окуп, а звідтіля знову вернувся на Поділля. На цей час — ранню осінь 1595 — припало спустошення Шаргороду і інших надгряничних маєтків канцлера, яке сучасники

¹²⁰⁾ Listy, 65—66.

¹²¹⁾ Heidenstein X, 316; Bielski III, 1728—1729.

¹²²⁾ Antonovich, КС 55, 1896 стр. 2—5; Listy, 73—74.

¹²³⁾ Script. reg. Pol. VIII, 117; Hugmuzaki III², 141—142; Heidenstein X, 319; Bielski III, 1729.

приписували спеціальному озлобленню козаків проти Замойського.¹²⁴⁾ Навряд чи слішно: скорше були це звичайні лежі, право на котрі приписували собі козаки. Очевидно до поправлення відносин вони ледве чи причинилися. А вже коли Наливайко, поповнивши свої ряди новими добровольцями, улаштував величезний грабіжний похід через цілу Білорусь — Слуцьк, Копиль, Бобруйськ аж до Могилева, коли Лобода захопив Овруч і рушив на Волинь а Шаула розгосподарився на литовськім Задніпров'ю то збройна протиакція Речі Посполитої стала необхідністю (кінець 1595).

Таким робом не дивлячись на куртуазійну переписку весь час у тягу 1595 року козацько-польські стосунки погіршувались. Право лежі і поборів з населення мало не на всіх „руських землях“ Речі Посполитої, яке присвоювало собі козацтво, видавалось урядовим кругам незвичайним зухвалиством. Вже в кінці лютого, коли до Krakova прийшла перебільшена вістка про рух Лободи й Наливайка на Київ, обіцяв король наказати Жолкевському перешкодити їм у цьому і покликати до суду тих, що підтримували козаків.¹²⁵⁾ В літі долучилася до цього безвислідна експедиція Жолкевського на Брацлав, в осені — сплюндрування Шаргороду, зимою контрибуції та грабунки на північній Україні та на Білорусі. Підписуючи договір із кримським ханом під Цецорою 21 жовтня 1595, Замойський вже урочисто проголосував „Z strony kozaków pokazało się to, że są Koronie polskiej szkodczy, iż siła majątkości poddanych Króla Jego Mci poszkodzili, dla czego ludzie i wojska Jego Kr. Mości na nich pójdą“.¹²⁶⁾

Фатальною для козацтва була обставина, що воно не зуміло стати організаційним цементом для протищляхотських елементів. Зокрема на поковаченій Україні, на такому Поділлю, були дані улаштувати трівкий новий суспільний лад. Але в масі були козакам такі ідеї чужі. Серед них покутувала ще та сама філософія, що їй у вісімдесятіх роках XVI століття „поки жита поти й бита“. Козаки хотіли прогодувати себе, але не уяснили як слід своїх обовязків супроти країни, що іх годувала — дати їй лад і безпеку. І тому їх побут на населених землях виливався в ряд розбищацьких нападів на мирні господарства. Серед них видимо не було ні одної видатнішої постаті з ширшим політичним світоглядом, яка зуміла одушевити вояцькі маси ідеєю вищою ніж погранична жандармерія, яку проектував Наливайко.

Прихильний Габсбургам Жигімонт III поблажливо дивився на козацькі лежі, поки вони являлись лише коротким відпочинком війська чинно заангажованого на допомогу цісареві. Але коли ці лежі ставали все довші й прибирали щораз більші розміри, а рівночасно участі в боротьбі з невірними ставало все менше, то остаточно мусіло королівське правительство виступати в обороні країни й устрою, з яким воно було звязане. Можливо змінились і пляни, котрими керувавсь Жигімонт III зимою 1594—1595. Так дійшло до конфлікту закінченого різнею на Солониці.

¹²⁴⁾ Broel-Plater II, 216; АЮЗР III¹, № 23; Памятники II, 294, 368—369, 379; Bielski III, 1743; Bohomolec, 146—147; Słown. Geogr. XI, 802; Sas, Przegl. Powsz. 56, 1897 стр. 86 вважає, що Замойський завернув з Молдавії в першу чергу для того, щоб унешкідливити Наливайка.

¹²⁵⁾ Додаток, № 15.

¹²⁶⁾ Pułaski, PN i L 39, 1911 стр. 140.

III. Козацька держава Задніпров'я.

Особа титулярного київського католицького єпископа Йосифа Верещинського, насправді ревидуючого у Хвастові, вже давно притягала до себе увагу дослідників. Завдяки тому, що він сам склав невелику історію свого роду, відоме його походження з недавно спольщеної української шляхти на Холмщині. Допіру лише його батько вихованій був у католицькій вірі.¹⁾ Родовим гніздом сім'ї, що належала до гербу Корчак було село Верещин Володавського повіту. Народився майбутній єпископ мабуть у рр. 1532 або 1533, освіту побирає у Красноставі, а після закінчення школи висвятився. З 1579 року став Верещинським каноніком холмської капітули у Красноставі, а 1581 ігуменом монастиря Бенедиктинів у Сецехові над Вислою.²⁾ Кляштор був невеликий, за часів Верещинського було в ньому 13—15 монахів, але він посідав досить багаті маєтки на Келецчині та Холмщині. Вже тут відзначився новий ігумен великою рухливістю й енергією, хоч його заходи і не завше припадали до вподоби братії та сецехівському міщанству.³⁾ Цікаві зокрема воєнні замашки ігумена: він обвів монастирські забудовання солідними мурами та забезпечив грошеві суми для відливання гармат. І вже тут вперше проступило характерне для Верещинського змішання турбот за суспільні справи зі задоволальненням особистої амбітності. Відліті за його фундацію, зрештою зроблену з монастирських засобів, гармати мали носити на собі герб Корчак, а після його смерті мусіла братія кожної середи відправляти по нім „вотиву“.⁴⁾ В 1589 році призначено войовничого ігумена нареченим єпископом київським — це була його нагорода за підтримку Жигімента III і Яна Замойського в часах безкоролів'я після смерті Стефана Баторія.⁵⁾ Вона давала Верещинському право на сенаторське крісло, але сама по собі католицька церква Київщини знаходилася в оплаканім стані: тільки в самій метрополії над Дніпром був оден костелік ордену Домініканів з двома монахами при ньому, а доходи єпископії, малі й непевні, полягали передовсім у медовій та звіринній данині. Більше не було в епархії нічого, а байдуже до католицтва місцеве населення та постійні наїзди татар ще крім того не полекшували управління нею. Зрозуміло чому попередник Верещинського Яків Воронецький сам зрікся цього єпископства і чому Жигімонт III окре-

¹⁾ У творі „Wizerunek nakszałt kazania uczyniony, o wzgadzie śmierci i świata tego niedzkiego, a o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ в „Pisma treści moralnej“, 111—116; зреферовано цю історію богато разів м. и. в „Pisma polityczne“ стр. III—IX; K. Szałnocha, Jak Ruś polszczyża. Szkice historyczne IV, 173—190; А. Стороженко, в КС 44, стр. 204—211; Площанский, 149—150; W. Lipiński „Z dziejów Ukrainy“ 54—67; А. Стороженко в Сб. ст. I, 3—9; пор. теж Niesiecki IX, 278—279 та Акты Віленской Археограф. Комиссии XIX. вид. В. Площанского, Вільна 1892 ст. XCIV.

²⁾ Стороженко, КС 44, 1894 стр. 213 і Сб. ст. I, 9—16; натомість Туровский „Pisma polityczne“ стр. X і Maciejowski III, 408 відносять іменування Верещинського каноніком холмським до часу перед 1577, спираючись на його власні свідоцтва в проповіді „Kazania dwa przy przyjmowaniu świętości małżeństwa na dzień zasadzny“ видану у Hołowiński, Kazania Józefa Wereszczyńskiego. Петербург—Могилев 1854.

³⁾ Стороженко Сб. ст. I, 17 і далі; Gacki, 68—70.

⁴⁾ Gacki, 20—21, 115, 276—280; Стороженко, Сб. ст. I, 22.

⁵⁾ Дійсним єпископом став Верещинський 1593; Помер, як стверджує Стороженко Сб. ст. I, 49, в початках 1598 (пор. Zg. dz. XXI, 26). Давніша література за Несецьким клала його смерть на 1599 — так Туровський „Pisma polityczne“ стр. X і навіть сам Стороженко у давнішій праці „Киев триста лет назад“ КС 44, 1894 стр. 204.

мо просив папу Сикста V залишити за Верещинським надалі також і сєвєрівський кляштор з його багатими доходами.⁶⁾

Новий слуга святого Петра на українськім пограниччю був не з тих, що відстрашенні небезпеками зрикались би свого посту. В Верещинськім було щось від ренесансового прелата, бурхливої й діяльної вдачі наскрізь перенятої світськими та культурними інтересами. Годі його запідозрити в нещиріх релігійних почуттях, але з ними звідувалась далекойдуча толерантія, яку польські автори часом вясняли як „гаряче й уперте привязання до Русі“.⁷⁾ В останнім десятиліттю XVI віку це вже ставало рідкістю. Розуміється справа матеріального забезпечення епископії грала визначну роль. Заслуговує під цим оглядом на увагу колонізаційна діяльність Верещинського: містечко Хвастів, названий „Новим Верещином“, села Чорногородка й Плісів над річкою Унавою притоком Ірпеня, далі Дорогинка, Велика і Мала Снітинка завдачують йому своє повстання або зновузаселення.⁸⁾ Не обійшлося і без неминучих у шляхетськім побуті сварок та вбройних розправ зі сусідами. В околицях Хвастова відібрав Верещинський збройною рукою у земян Макаревичів нібито епископські землі. Але коса нашла на камінь, коли епископ посварився з князем Кириком Ружинським. Цей останній, відомий завадіяка, пограбував костел та мешкання Верещинського у його столиці Хвастові.⁹⁾ Мав київський епископ якісь непорозуміння і з могутнім князем Острожським та з київськими міщанами.

Ані інтенсивна колонізація, ані чвари зі сусідами не були серед крецового маґнатства чимсь надзвичайним. Ренесансове заложення вдачі Верещинського виступає виразно аж коли сполучити його кипучу пограничну діяльність з широкими літературними і взагалі культурними інтересами та з виразним нахилом до політикування. Ще як сєвєрівський аббат підпомагав Верещинський матеріально поета Кльоновича та зробив фундацію на користь юридичного факультету Ягайлонського університету в Кракові.¹⁰⁾ Ряд виданих друком проповідей здобув київському епископові триvale місце в польській літературі, при чому особливо давніші дослідники підкреслювали його гарну польську мову.¹¹⁾ Для своїх робот виснував він

⁶⁾ Стороженко Сб. ст. I, 23—28 та „Стефан Баторий . . .“ 260—262; R o l e, 85—86; в літературі традиційно повторювалось твердження про добровільне зревчення Воронецького. Але не можна не згадати, що цей останній являється одним із найгарячіших прихильників Габсбургів та Максиміліяна, тоді як Верещинський робив карієру на вірності партії Жигімента III та Замойського.

⁷⁾ Tag nowski II, 91 і Przeglad Polski X, 1872 стр. 5: порівняв Верещинського з вапою Юлієм II; E. R u l i k o w s k i, Słown. Geogr. I, 661.

⁸⁾ АІОЗР VI¹, 261—263; E. R u l i k o w s k i, Słown. Geogr. I, 661 і 757; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 і Сб. ст. I, 30.

⁹⁾ АІОЗР VI¹, 258—261; Źr. dz. XXI, 26; R u l i k o w s k i, Słown. Geogr. I, 661; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 та Сб. ст. I, 31; він-же, О существовании в Киеве латинских храмов. Членения ОНЛ 19, 1906 стр. 18.

¹⁰⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 33—34 і 43—48; Gacki, 20, 90, 156, 235—236 і 276—280.

¹¹⁾ Siarczynski II, 301—302 (а за ним Mecherzyński II, 167) ставили його між Бялобжеским та Скартою; Maciejowski III, 408 характеризував Верещинського як другорядного письменника „tego mu atoli odmówić nie można, że z wdziękiem, jasno, a nawet ozdobnie pisał“; Bartoszewicz, Historja literatury polskiej Dzieła I, 376 „... potrzeba zanotować o Wereszczyńskim, że był to pisarz, co ślicznie władał językiem. Bliski jest pod tym wzgledem Reja, którego jednak przewyższa wykształceniem naukowem“. Дуже гостро натомість оцінив хвастівського прелата Брікнер, вакидаючи йому плятіти в Рея (Geschichte der polnischen Literatur, Leipzig 1901 стр. 101 „als literarischer Raubritter den alten Rej ungestraft plünderte“); Grabowski, 219 — називає проповіді Верещинського вагально-приступними, але заперечує їм образівість та свіжість. Найновіші праці назагал не приняли суврої критики Брікнера. Пор. T. Grabowski, Historja literatury polskiej od poczatków do dni dzisiejszych I, 136.

навіть окрему друкарню у Хвастові. Повний список творів Верещинського з рр. 1572—1597 подали Туровський та Стороженко і нема можливості його перевірити: обидва списки начисляють по 17 назв, але назви ці ріжні. Книжки-ж самі, друковані в Krakowі у Андрія Пйотровчика або у власній хвастівській друкарні представляють сьогодні собою такий бібліографічний раритет, що виникали навіть сумніви, чи всі названі праці дійсно існують.¹²⁾

Інтересно порівняти дійсно дуже гладкий і плинний польський вірш Верещинського з його незграбною спробою віршувати в тодішній українській літературній мові. Заохочуючи німецького цісаря, короля польського і царя московського до спільного походу на турків видрукував він римовану присяту на московський герб — святого Юрія на коні:

„O Ty, Wieliki Kniaziu Moskowski proswitny
I toboui się opiekaiet CZAR nebestny
Bo tebe on osmotrył Herbom wilmi buinom
Nahim młodcom bez uzdy na koniu bystrom“.

Для порівняння польські вірші з того ж твору:

„Gdyby się też Kozaki posłali do Tauryki
Pewnieby im tam przedko pomylili szyki...
Wszak on Kozak przeważny Wiśniewiecki miły
Nie raz Taurykę burzył, mdlił Tatarskie siły...“¹³⁾

Констатуючи у Верещинського багато симпатії до козаків та взагалі гарного відношення до України й її населення, доводиться ствердити, що в культурному відношенню кіївський епископ належав до тої освіченої верстви українського суспільства, котра вже зовсім засимілювалась з Польщею. Польська мова була для нього рідною й найзручнішою оскільки ходило о вищі духові творчість.

Для цеї роботи інтересніші твори Верещинського як політичного мислителя. Таким він був у першу чергу. Стороженко вважав, що лише переїзд зі Сецехова на Україну в 1589 р. та знайомство з тутешніми негодами розвинуло у епископа бажання своїми проектами допомогти цій землі. Але вже „Reguła to iest nauka albo postępek dobrego życia Króla każdego Chrześcijanśkiego“ зявилася 1587, а в слідуючому 1588 році латинський її переклад, зроблений Кльоновичем. Верещинський платив таким робом данину модній у Європі XVI століття літературі вказівок монархам як жити й правити. Помимо дидактичного заложення — твір цей у значній мірі політичний. Очевидно публичні справи втягли в свою орбіту епископа вже трохи раніше, в часах безкоролів'я.¹⁴⁾

Охота до політичних прикладів та порівнянь пробивається у цього слуги святого Петра навіть і в його писаних проповідях морального змісту. Так у „Gościniec pewny niepomiernym moczygębom a obmierzłym wydmiukflom świata tego do prawdziwego obaczenia a zbytków swych pohamowania“ направленім проти піянства, присвячує Верещинський виразну увагу тим випадкам, коли через непомірне пиття гинули царі й дер-

¹²⁾ Пор. G. K o r b u t, Literatura polska od poczatków do wojny światowej, 2 вид. I, 244; Корбут сумнівається в існуванню „Excystarz“, очевидно не знаючи, що Стороженко видав цей твір Верещинського у Сб. ст. I, 35—137; вже більш увасаднений сумнів щодо „Pobudka“ хвастівського видання 1598. Стороженко теж не подає її у своїм спискові.

¹³⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 145 і 156 (Excystarz).

¹⁴⁾ Pisma polityczne, 79—178; Стороженко КС 44, 1894 стр. 227; Сб. ст. I, 23; M e c h e r z y n s k i I, 554—555.

жави. Перечисливши ряд прикладів зі Святого Письма (Бенадаб король сирійський, Балтазар, Голоферн, Симон князь жидівський, Ірод) цитує автор Сенеку: „Rozmyśl jedno sobie jakie upadki sprawiło pospolite opałstwo. To narody mężne bardzo i waleczne nieprzyjaciółom poddało. To mury obronnych miast przez wiele lat trzeźwością od nieprzyjaciół obroni one nieprzyjaciółom otworzyło. To narody zuchwałe, i rozkazania niecierpiące, pod panowanie inszych poddało. To niezwyciężone wojska winem tylko uskromiło“.¹⁵⁾ У „Wizerunek na kształt kazania uczyniony: o wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, tudzież tez o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ розводиться Верещинський про опіку Божу над людьми простими, що завдяки їй поставали володарями. Як ілюстрація служать відповідні легенди славянських народів (Земовіт, Пшемисл).¹⁶⁾ Але велика частина творів київського епископа присвячена виключно справам політичним.¹⁷⁾

Найбільшу турботу Верещинського творила справа оборони України та свого епископства від татарських нападів. Для цього невтомно виробляв він проект за проектом у діапазоні від оселення на пограничних пустырях мальтейських рицарів або козаків і аж до пропозиції загального хрестового походу в союзі з цісарем і Московчиною та апеляції до турецького султана перейти на християнську віру.¹⁸⁾ Часом пляни київського епископа мінялися, принаймні остильки, що він починав роздумувати над необхідністю оборони України, як від натиску Ісламу, так і від експанії з боку Московщини. Такі роздумування мали підставу, бо Москва дійсно втягнула в кліні від українські землі майже під брами Київа, а крім того Верещинський претендував на Моровійські ґрунти коло Остра, які мали належати до Кіївського епископства і які забрала Москва. Розуміється як широка і довга Річ Посполита, ніоден поважаючий себе шляхтич не міг дарувати такої шкоди. В уяві Верещинського явилось захоплення Моровійська, природньо, загрозою цілої держави „...niezadługo tego czekać (czego Panie Boze uchowaj), ze wszytka Ukraina wespolek i z koroną polską, pewna jest przyszłego niebezpieczeństwa swego“.¹⁹⁾ I з характерною великудушністю обивателя Речі Посполитої, радого дарувати

¹⁵⁾ Pisma treści moralnej, 23.

¹⁶⁾ Pisma treści moralnej, 89—91.

¹⁷⁾ 11 із 17 вичислених Туровським, однаке лише 8 із тогож числа писань Верещинського наведених Стороженком (Сб. ст. I, 61—68).

¹⁸⁾ Про це згадув Клонович: „Wyjątek z dedykacyi Sebastyana Klonowicza tłumaczenia reguły św. Benedykta ks. Józefowi Wereszczyńskiemu „Pisma polityczne“, 181 ta Tarnowski II, 98—118.

¹⁹⁾ „Publika Księza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego, a opata sieciechowskiego, Jch M. rzeczposp. na sejmiki przez list objasniona, tak z strony fundowania Szkoły Rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżaków według reguły maltejskiej, w sąsiedztwie z pogany i z Moskwą na wszyskiem Zadnieprzu, dla snadniejszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego“ Pisma polityczne, 2; крім цеї праці видав ще Туровський слідуючі політичні трактати Верещинського „Sposób osady nowego Kijowa i c. rony nigdy stolice księstwa kijowskiego od nie bezpieczeństwa wszelkiego, bez nakładu J. K. M. i kosztu koronnego: Jch M. panom posłom, na sejmie krakowskim przyszłym (1595) podany“. „Votum Księza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego a opata sieciechowskiego, z strony podniesienia wojny potężej przeciwko cesarzowi tureckiemu, bez ruszenia pospolitego, a iżby każdy gospodarz zostawszy w domu swoim, mógł bezpiecznie zażywać gospodarstwa swego, J. M. panom posłom na sejmie warszawskim w r. 1597 na piśmie podane“ і вже згадану „Reguła to jest nauka albo postępek dobrego życia króla każdego chrześciańskiego“. Стороженко у Сб. ст. I, 1—171 видав три дальші твори епископа: „Droga pewna do przedszego y snadniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyni Królestwa Polskiego, iako też względem drożnieszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego“.. „Excitator Xięda Jozepha Wereszczynskiego z Wereszczyna, z Łaski Bożej Nominata Bis-

там де це його нічого не коштує, жертвував Верещинський Моровійські ґрунти для поселення на них рицарів-хрестоносців.²⁰⁾ Ясно, що коли київські епископи і мали навіть на ці землі оправдані претензії, то супроти царів московських багато вони не значили, отже чому було їх не подарувати? Цитована „Публіка“ Верещинського вийшла у 1594 році; тут особливо інтересно ствердити, що думка утворення на Задніпрові буферної воєнно - організованої державки зродилася в голові епископа незабаром після його появи на Київщині.

Подібний же вигляд мали й інші проекти. В „Sposób osady nowego Kijowa“ пропонував Верещинський розбудувати Київ, зробити з нього міщну фортецею, надати мешканцям митні привілеї та ярмарки, залюднити його шляхтою з польських земель і навіть переводити туди на кілька місяців у році королівський двір, а отже осередок державного управління.²¹⁾ Рівночасно однаке мусіла, згідно з його проектом, частина міста підпорядковуватись епископові і приняти герб Корчак а „mając wzglad na chudobę biskupstwa kijewskiego“ мав замок в епископськім Кіїві бути узброєний гарматами на королівський рахунок.²²⁾ Пропонуючи Замойському на весну 1596 хрестовий похід проти татар, Верещинський не забув рівночасно просити через канцлера, щоб сенатори на таку війну „порятували його якою тисячою злотих“²³⁾ Химерно вражаютъ сьогодні оповідання Верещинського про чудеса і Божі знамена, що сталися при його народженні. „A gdym wychodził na świat z żywota matki mojej, tedy był głos w szumie wielkim słyszan od wszystkich domowników, na on czas pod jednym dachiem będących, temi słowy: Daję go światu na pociechę chrześcijańską, a na hańbę pogańską, a iż by wykonywał wolą moją daję mu krzyż za charakter i targię“.²⁴⁾ Таке безпосереднє вмішання Господа Бога у родинні справи холмського шляхетки свідчить не стільки про містичну віру в своє вище покликання, скільки про ренесансовий індивідуалізм та самопевність вояовничого епископа. Саме ці риси виступають ще релєфніше у вже згаданих плянах Верещинського провадити хрестовим походом: „gdyż to wybornie czuię, iż mie pan Bog na ten świat dla thego naywieczey wypuścić racze z żywota matki mojej, aby belo we mnie pochwalone Jmie Pana Jezusza Christusa Zbawiciela swego u miedzy narodem Bisurman-skim...“ писав він Замойському, а в проекті універсалу до шляхти ддавав ще крім того „...umyslilem, za daniem mnie takowego od Pana Boga serca, sczytem byc Oyczynie swoiej miley od tego sproszneg Poganstwa y drogi takowej szukac ze ym Pan Bog przes mie zetrsze te pyśne rogi ktore nastoperczyli przeciwicko wiernym Panskiem“.²⁵⁾

---

kupstwa Kiiowskiego a Opata Sieciechowskiego. Do podniesienia Woyny S. przeciwko Turkom y Tatarom, iako głównym nieprzyjacielom wszystkiego Chrześcijaństwa i „Pobudka Na Jego Cesarską Miłość wszystkiego Chrześcijaństwa: Jako też na Jego K. M. Krola Polskiego: Tuďież też na Jasne Oświeconego Kniazia Wielkiego Moskiewskiego: do podniesienia Woyny świętej spolną ręką przeciw Turkom y Tatarom“. Крім того владив Стороженко російські переклади „Нового Київа“ КС III, 1894 та „Дорога певна“ КС III, 1895; цю останню, Новий Київ та „Побудку“ вреферував він же в Сб. ст. I, 49—58; Tagnowski II, 100 і далі вреферував „Публіку“, а в Przeglad Polski X, 1872 стр. 9—35 „Публіка“, „Вотум“, „Новий Київ“ та „Регула“. „Публіка“ вреферував теж E. Winkler, Przegl. Powsz. 153/154, 1922 стр. 120—125; виїмка з проповідей подав Mechierzynski II, 172—176.

²⁰⁾ Pisma polityczne, 12—13.

²¹⁾ Pisma polityczne, 35—57; „Droga pewna“ Сб. ст. I, 10 i 24.

²²⁾ Pisma polityczne, 49.

²³⁾ Стороженко, 314—316; Сб. ст. I, 39—40.

²⁴⁾ Pisma polityczne, 16.

²⁵⁾ Стороженко, 314—319; Сб. ст. I, 39—40.

Але малтейські кавалери, загальний податок ві шляхти, переселення бідніших земян на Київщину, побудування фортець, навербування військ — все це були більше чи менше фантастичні проекти на будуче. Тим часом невблагана конечність — ішо пару місяців трасуючі по Київщині татарські чамбули — вимагала негайної організації оборони, засобами, які лише були під рукою. Під рукою-ж були не овіяні романтикою Середньовіччя, шановані на всіх королівських дворах лицарі з восьмиконечними хрестами на мантіях, не шляхта в крилатих панцирях та тигрових шкурах, а скозачілі міщане та селяне Подніпров'я. І Верещинський хутко познайомився з буйним населенням та навчився цінувати його боєві якості. У своїх численних проектах згадує він раз-у-раз і про козаків як про активну боєву силу проти бусурманського фронту.²⁶⁾ Не випадково, що їduчи на Січ, цісарський посол Ерих Лясота загостив був до Верещинського. Крім завзятого прихильника всяких планів антитурецької коаліції найшов чужинецький гість тут інформатора щодо козаків та способу життя на Низу.²⁷⁾ В щоденнім житті існував тісний зв'язок між козацтвом і хвастівським можновладцем. Ще в кінці 1593 повідомляли його запорожські козаки про рухи татар, а він передавав ці вістки далі Жолкевському та Замойському. Оповідаючи про похвалки на нього Газі-Гірея за перешкодження в наїзді на Польщу згадав Верещинський, що саме козаки збіглись до нього на допомогу. Заповідалось на великий наскок татар на Хвастовщину. Але спішно укріплена епископом Чорногородка та двохтисячне козацьке військо розхолодили хана, що був брався кіньми тратувати „попа“ Верещинського; орда ні з чим завернула назад.²⁸⁾

Вже з досі наведеного видно, що відносини між хвастовським католицьким достойником та козаками були як найліпші. І дійсно, не раз виступав Верещинський в ролі оборонця свавільних молодіжів перед урядом, а то й посередником у конфліктах між ними та адміністрацією. В перший раз таке сталося у серпні 1593, коли козацьке військо рушило з Низу, щоб порахуватись зі старостою черкаським Олександром Вишневецьким за смерть Косинського. Закінчилось однак договором, в якім Вишневецький мусів уступити на всіх пунктах. Цей договір мусив викликати в польських урядових колах обурення, особливо тому, що на останнім соймі (осінь 1592) дебатувалось про як найгостріші репресії на козаків, котрі зводились до того, що їх фактично оголошувалося поза законом.²⁹⁾ І тут Верещинський виступив перед Замойським боронячи з одного боку Вишневецького, а з другого обстоюючи необхідність козаччини для потреб оборони краю. „*Aczci dobrze było, aby Ukraina była ich prożna, lecz iż czas niepotemu, ktemu y sily z niejakiej niebyło, a co było naniebespieczenszego, ze Car Prekopski znowu pochuchywa swey sławy w Państwach Krola Pana naszego poprawować, do czego się podstępnie y Turek barzo przemieszywa, przeto condonując tempori, musiało do takowiego iednania z nimi prziscć. A też złe nieucieče, bo iesli Kozacy są wywołancami y na Starosty Ukrainianne sroga iaka pena iest na Seymie uchwalona, aby nad nimi exequucia była exequowana, tedy to y na potym może być, a nie teraz, ponieważ teraz iz słow Pawła S. używać będą: Dies mali sunt.*“³⁰⁾ Плято-

²⁶⁾ Pisma polityczne, 20 (Ktemu ludzie pograniczni, którychby się i bez pieniędzy wielu nalazio), 27—28, 65, 72; Сб. ст. I, 10—11 і 109, 118—119; Maciejowski III, 213—215.

²⁷⁾ Лясота аж тричі відвідав Верещинського (Lassota, 202; Мемуари I, 154—155).

²⁸⁾ Listy, 30—33, 52—53; Стороженко, 307—309; Wierzbowski I, 305—307; Sown. Geogr. I, 661 і 757.

²⁹⁾ Жерела VIII, № 248—50; Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 187 і 192—193.

³⁰⁾ Стороженко, 307—309.

ничного побажання, що добре було би без козаків, не можна брати поважно: воно адресувалось Замойському, великому магнатові, заприсяглому ворогові кресової сваволі, отже було куртуазійним жестом. Важніше, що „час був не по тому“, що і тут перед коронним канцлером не завагався незначний епископ „*in partibus infidelium*“ обстоювати відрочення ухвалених проти козаків репресій. Вище наведені уривки з його творів не показують солідарності з антикозацькими концепціями вельможних сенаторів Речі Посполитої. Ще виразніше вирисувались настрої Верещинського під час його посередництва у конфлікті між козаками та київською адміністрацією в осені того ж 1593 року.

По пунктам угоди Запорожської Січи з Олександром Вишневецьким мали право пошкодовані під час убийства Косинського козаки судовим шляхом шукати винагороди від старости. Але коли для цього двоє козацьких послів прибуло до уряду ґродського у Київ там іх арештували і взяли на тортури, на яких оден із них і вмер. Крім того ґродський уряд Константина Острожського зарядив конфіскату майна у багатьох козаків. У відповідь рушило 4000 козацького війська на Київ і кресова адміністрація мусила знову капітулювати. Зібрана у Київі на рочках шляхта вислала до козаків на переговори Верещинського та князя Кирика Ружинського, який бував колись на Січі.³¹⁾ Відомий інцидент із цього посольства, переповідений епископом, як козацькі вартові поночі застукали посланців над Лібеддю і, принявши їх за вилазку киян, мало не порубали. Врятувалися вони загравши на шоломийках псалом „Воспою Господеві в животі моєм“. Після великих труднощів удалося Верещинському полагодити справу мирно. За свої кривди взяли козаки 1200 злотих викупу та нареквірували у міщан харчів, але відступили не зробивши містові шкоди. І знову спосіб, у який київський епископ передавав весь цей конфлікт Замойському, показувє, що симпатії його були всеціло по стороні козаків: „Kozacij za swoie trudij y szkodij iako tez za katowanie iednego Posła ich a drugiego za umorzenie y złupienie maiętności towarziszow ich, przestali iednanijm obyczajem na dwunaście set złotych liczbij Polskiej y wieczny pokój iż przymierze z sobą uczijnili bez przisięgi ochraniając zacną stolicę Xięstwa Kiiowskiego, abij zadnej urazy na sobie nie odniosła... Jakosz, mali sie prawda rzec, niemiał sobie Urząd Zamkowij tak pierzchliwie poczynac ile s Poslij, gdijsz prawo Boze y ludzkie tego srodze broni za którą swą nieunoszoną pierzchliwością mało niedomieścili do urazij iakiej zacnej Stolice Xięstwa Kiiowskiego iż samijsz siebie mało nie wprawili w niebeżpieczeństwo“³²⁾ Закінчив Верещинський свого листа побажанням, щоби сенат та канцлер заборонили на будуче ґродському урядові без дозволу короля або київського епископа зачіпатися з козаками. Як винуватець мусілаби воєводська адміністрація з власних коштів винагородити міщан за козацькі реквізиції. Крім такого характерного для Верещинського стремління при оказії виграти щось для себе (контроля над урядовцями Острожського!), виступили тут ще познаки ворожнечі між ним та органами влади у Київі; про цю ворожнечу буде ще мова пізніше.

Не диво, що Верещинський і в урядових польських кругах незабаром придбав славу спеціяліста від українських справ. Правительство пробувало користатись його послугами, коли заходила потреба у навербуванню козацьких відділів. Так на початку 1594 р. звернувся Жолковський до київського епископа з пропозицією набрати полк із 500 чоловік із сотниками та десят-

³¹⁾ Звязки Кирика Ружинського з козаками див. И. Новицкий, Князья Ружинские КС 2, 1882 стр. 69 і далі.

³²⁾ Listy, зо; Сб. ст. I, 35—36; Грушевський VII, 193—194.

никами. Верещинський радо вхопився за це діло і виявився при цім добрим знавцем козацьких звичаїв. Він перестеріг Жолкевського, що не можна зволікати з вербуванням, бо пізніше козаки розбредуться по уходах, що присланого авансу по 5 злотих на душу мало, бо вистарчить лише на узброєння та виекіповання, а не на прожиток, та описав козацьку тактику пішого бою. Рівночасно, вірний собі, пропонував Верещинський за начальника над цим полком свого брата, а вояків хотів розвльокувати у Василькові, маєткові православного митрополита, очевидно заощаджуючи собі таким чином не мало видатків.³³⁾ Час і малоозначений стиль цілого цього правительственного проекту дають підставу здогадуватись, що тут мається до діла зі спробою ворожих Австрії міродайних польських кругів протидіяти акції Лясоти, відбираючи йому наймом на власну службу вільні козацькі кадри.

Не змінив свого становища Верещинський і тоді, коли на весну 1596 конфлікт між козаками та правительством вибухнув з усією силою. Війна була постановлена; в січня готувався Жолкевський до походу, а в половині лютого вже розпочав кампанію нападом на розташовані по Волині загони Наливайка. Але ще в кінці вересня пробував Верещинський посередничити і досягти мирного полагодження справи. Він пропонував Замойському або надати козакам на прожиток Задніпров'я, або вислати їх проти татар чи на Московщину для відібрannia Сіверщини. Київський епископ визнавав, що козаки далися добре в знаки українським обивателям, але підкреслював, що свою вину вони відроблять послугами проти ворогів та „несмертельною славою“ в чужих землях. По його словам 20.500 козаків, розташованих по Україні, тільки й чекали королівського наказу для такого походу. Сам Верещинський готов був станути з ними і провадити їх „як своїх каноніків на візитацію Царя Перекопського суфрагана свого, що не живе по християнським законам... треба бо його прискорити кулями оливяними замість слова Божого“. Зовсім слушно підкреслив епископ лояльність козацтва до королівської влади, але як сучасник він не міг зрозуміти непримиримого противенства між магнатами та кресовим населенням і тому його спроба посередництва вже серед брякоту зброї мусіла скінчитись нічим. Проте навіть у такому моменті не побоявся Верещинський афішуватися фаміліярними стосунками до свавільників, величаючи їх „своїми каноніками“. Рівночасно пробував він також листом до Саська розірвати спілку між, очевидно близчими йому січовиками, та Наливайком; першим обіцяв він свою протекцію для осягнення прощення від Речі Посполитої. Щирість його замірів і тут не підлягає сумнівам; Верещинський навіть, як це відно в данцівського звіту, наразився ради козаків на королівську неласку. Але було вже запізно. Не виключене, що згадані напади Ружинського на маєтки київського епископа літом 1596 стоять власне у звязку з цими його симпатіями. Князь Кирик виявив себе в цілій кампанії як найлютіший ворог козаччини.³⁴⁾

Стороженко згадав, що Верещинський хотів поселити козаків на Чернігівщині та Полтавщині. В дійсності цей проект епископа виглядає трохи інакше: з ним можна познайомитись щойно тепер, після віднайдення його копії серед польських звітів данцівського архіву; проект являється ще одним свідоцтвом того, що з ідеєю буферної держави на Задніпров'я носився київський епископ довго й уперто.

³³⁾ Wierzbowski I, 305—307; Сб. ст. I, 36—37; Niesiecki IX, 278 знає його брата Жигімента; Сб. ст. I, 11 — ще крім того Бартоша (Варфоломія) 1574—1594 холмського воєнного а 1598—1601 хнастовського старосту; пор. теж Акты В. А. К. XIX, стр. CLX.

³⁴⁾ Стороженко, 314—319; Членія ОНЛ 19, 1906—1907 стр. 68—69.

Козацьку державу на Задніпровю, очевидно, треба порахувати до категорії тих плянів Верещинського, які мали і протимосковське вістря, хоч воно у самім тексті не виступило виразно. Написано цей проект певно на самім початку 1596 року в зеніті успіхів та потуги козацтва. Данцигський резидент Ганс Торбергер переслав копію цього проекту при своїм звіті з Кракова 20 лютого 1596.³⁵⁾ Яким побитом попав він на королівський двір, годі напевне сказати, але не виключене, що Верещинський і сам надіслав його туди. З цілого тону проекту видно, що київський єпископ намірявся погодити козаків з правителством, заховуючи безумовну лояльність до короля та Речі Посполитої. Тому тайтися перед правителством зі своїми думками щодо утихомирення козацтва, він не мав жадної підстави. Інша справа, що при дворі зрозуміли виступ Верещинського як переход на сторону бунтівників. Данцигський звітодавець передаючи придворну опінію, писав: „...щоденно більший галас про козаків; вони дуже зростають у числі, так що їх уже біля пятнадцяти тисяч; Наливайко з Лободою зєдналися, договорилися порівну ділити здобич, та дістали у своє товариство київського єпископа“. Міродатні польські чинники, очевидно, приняли наміри Верещинського подібно, як і відому спробу посередництва шляхтича Нішковського. Тільки для Київського єпископа ціла афера минула щасливіше, чи то тому, що він був значний сенатор, чи тому що не попався у руки розгніваному королеві. Але ідеї, які поклав Верещинський в основу свого умиротворення козаків значно цікавіші та політично зріліші, аніж задуми Наливайка чи Нішковського.³⁶⁾

По думці Верещинського козаки мали дістати від Речі Посполитої на своє утримання цілу ту частину держави, яка знаходилася на схід від Дніпра. Вони мали створити самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі. На чолі цієї держави мав станути князь. Хто був би цим князем Верещинський не каже і не відомо чи поділяв він ті чутки, які ширились серед шляхотського суспільства і називали Наливайка майбутнім володарем козаччини. „(Козаки)... проголошують, що боронитимуть весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед насильством та тиранією Польщі. Назагал, можна помітити, що вони ніби вирішили заснувати нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав уже титул князя...“ писав данцигський резидент.³⁷⁾ Князь зі своїм полком мусів дістати на утримання місто Переяслав „з усіми хуторами“. Побіч князя мав лишатися й гетьман теж із окремим власним полком, маючи для себе Лубні з околицями. Гетьмана уявляв собі Верещинський видимо якимсь „rītus inter pares“ серед полковників, бо першого ж вичисленого за ним полковника названо „другим“. Крім княжого гетьманського мали бути ще 11 полків: Пирятин, Старе,³⁸⁾ Бариш-

³⁵⁾ Звіти данцигських резидентів (Nunciaturberichte) у державнім архіві переплетені великими томами по роках. Очевидно під час переплітання попав проект Верещинського не на своє місце після звіту Даніеля Торнай з 20. березня 1596. Але виразна згадка Торбергера не залишає сумніву, що меморіял київського єпископа належить до його реляції з 20. лютого. (Додаток, № 22).

³⁶⁾ Додаток, № 23.

³⁷⁾ Додаток, № 22; Пор. теж Pszonka, 24.

³⁸⁾ Назви міст вважалі сильно покручені. В тексті копії стоїть „Stawie“. Сама по собі назва ця (як і споріднені Стави, Ставки, Ставища) дуже часто на Україні. Однака строга послідовність, з якою Верещинський перечисляє полкові міста змушує шукати „Ставе“ між Дніпром, Переяславом, Баришполем та московським кордоном. Але в цих місцях підходячої оселі в подібною назвою немає. Доводиться припустити, що переписувач зробив „Ставе“ із „Старже“, що по тогочасній польській транскрипції зовсім можливе — „z“ могло мати зверхи крапку і після „г“. За цим припущенням говорить положення Старого (инакше Старого Городища) між Переяславом та Баришполем і безсумнівний факт його існування в ті часи слабого залюднення Лівобережжя. Старе

піль, Остер, Любеч, Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Кричев, Мстислав і Радомль.³⁹⁾

Звертає увагу сильне втягнення в орбіту майбутніх козацьких впливів етнічно-білоруських земель: з усіх 13 полків — б мало резидувати в білоруських містах. Тут очевидно грава роль сильна взаємна звязаність місцевостей над Дніпром. В XVI віці йшла сильна колонізація всього дірічча Дніпра мандруючими з півночі білорусинами. Слідом цього процесу до сьогодні залишився білоруський етнічний клин над рікою.⁴⁰⁾ Досить значний відсоток білорусинів мусів бути і серед козацтва XVI віку.⁴¹⁾ В роках 1595—1596 виявили козацькі ватажки зовсім виразне тяготіння власне на землі горішнього басейну Дніпра. Ославлений марш Наливайка з Волині на Слуцьк, Бобруйськ, Могилев та Річицю був чисто грабіжницьким походом, але до нього збігалося в цих північних місцевостях багато добровольців. Менше знаний загон Пороуса господарив у Брагині, де то сотник козацький Гришко Холепський „горелки се опивши умер“. Пороус пройшов у квітні 1595 до Мозиря, Шаула з добірним козацьким військом та артилерією надовго засів у Пропойську та Бихові.⁴²⁾ В цих двох останніх випадках маємо діло зі старими запорожськими кадрами і особливо цікаво ствердити, що іх теж тягло на Білорусь. Горішнє Подніпров'я деякий час було виключним володінням козацтва, бо вже після відходу Шаули на Київ, 11 квітня 1596 висловив Радзивіл Сирітка побоювання перед нападом на Литву звідтіля.⁴³⁾ Якісь козацькі відділи очевидно лишились там і тоді коли головні сили ввязалися у війну з Жолкевським. Що це не випадок, а що до цієї експансії козаків на північ малися якісь глибші причини, видно хочби з того, що і півстоліття пізніше держава Хмельницького виявила таке саме тяготіння на Білорусь і навіть обкрайна Гетьманщина XVIII віку все ще витягдалася у тім напрямі поза етнічно-українські землі.⁴⁴⁾ У своїм проекті утворення козацьких полків на східній Бі-

---

Городище на урочищі Калавур надав був ще київський князь Олелько панові Олександрові Юхновичеві (Зг. dz. XXI, 216—217; Зг. dz. XXII, 577; КС 36, 1892 стр. 344). Труды П. А. К. XII, 97—98). Але проти промовляло би занадто вже велике скупчення полкових міст в однім районі. Тому спроба опискою пояснити загадкову назуву „Став“ залишається лише гіпотезою.

³⁹⁾ В тексті „Radowil“; можуть бути сумніви чи це містечко Радзивілів містславського воєводства, що пізніше по миру Гжимултовського 1686 відійшло до Московщини (T. S u g e c k i, Opis starożytniej Polski, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1861 т. II, 152; Starożytności Polskie, Poznań 1852 т. II, 355; Я. Г о л о в а ц к и й, Географический словарь западнославянских и югославянских земель . . . Вільна 1884 стр. 256) чи про містечко Радомль чауського повіту над річкою Пронею, правим допливом Сожі. Це останнє було досить значне місто, 1539—1770 осідок негродового староства (Słown. Geogr. IX, 423).

⁴⁰⁾ Зг. dz. XXII, 101—103.

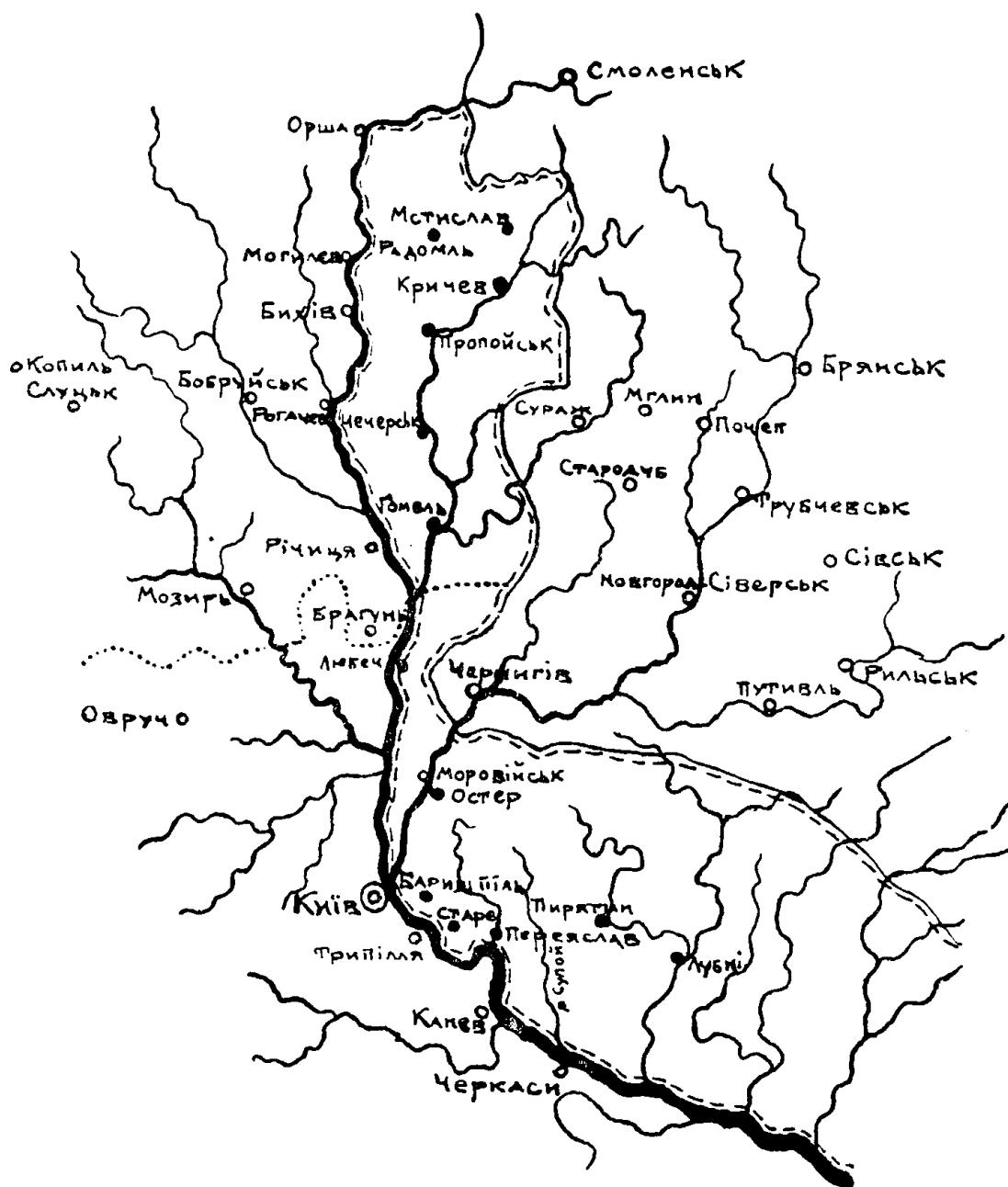
⁴¹⁾ Грушевський VII, 155—157 обговорюючи опублікований Яблоновським (Зг. dz. XX, 154—164) реєстр козацького війська, слушно зауважив, що домішка Білорусинів непропорційно висока через довге перебування козаків на північному театрі Ливонської війни. Але все ж така домішка у XVI столітті була, хоч у нормальних обставинах і не така значна.

⁴²⁾ В гоel-Plater II, 217 — про напад під Кошилем на Наливайкових козаків, які йшли „до родичів“; Памятники II, 294 — „многие Черкасы“ під час походу Наливайка на Білорусь „к нему прибираются“; теж саме N i e m s e w i c z II, 341 (Dyaryusz Samuela Maskiewicza); Bielski III, 1743—1744; Archiwum Sapiehów I, 119 i 131; Listy, 70, 72 i 89; Грушевський у ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Куліш II, 438—439; Доманицький, 77; Грушевський VII, 210 i 219; Арх. Сб. VII, 64—69; в околицях Бихова пописувались вже в рр. 1588 та 1590 запорожські козаки гетьманів Войтіха Чаповицького та Матюші Гультяя, пор. Арх. Сб. I, 175—185 та II, стр. V.

⁴³⁾ Script. reg. Pol. VIII, 45 „Barzo to potrzebna żeś WM na Kozaki kazał mieć oko, aby jako z tamtej strony Dniepru nie wpadli zaś w Litwę . . .“

⁴⁴⁾ Пор. І. Криякевич, Відвічна вісі України. Сьогочасне й Минуле I, 1939 стр. 24—29.

Проект козацького князівства Задніпров'я

- Польсько-Московський кордон
- - - Межі проектованого князівства
- ..... Литовсько-коронна граніця
- - Полкові міста проектованого князівства

лорусі Верещинський тільки рахувався з дійсним станом посідання на початку 1596 року. В його плянованій державі білоруський елемент мусів би грати визначну роляю особливо коли взяти на увагу, що північне Подніпров'я було значно краще заселене та загospодарене ніж порожня Полтавщина та скравки Сіверщини. Але все ж на цих південних українських теренах мав находитися центр держави — княжий Переяслав і гетьманські Лубні. І очевидно в виконанню південних політичних завдань, відправи татарам та заслони Київа перед Московщиною полягав головний сенс самого проекту.

Неперечно цікавий поділ Задніпров'я на полки, які очевидно являлись не лише чисто воєнними, але одночасно і адміністративними одиницями. Кожен полковник діставав одне з вичислених міст на утримання „з усіми хуторами“. В цій ранній добі розвитку козацтва, коли організаційний поділ щойно лише намічався, являються пляни Верещинського дуже передовими. Досі, в часах Баторія, козацький полк значив лише 500 козаків; таке саме пояснення цій військовій одиниці дав півтора роки перед запискою київського єпископа Лясота.⁴⁵⁾ А тепер полк звязано не з іменем начальника, а з місцем осідку і з поняттям територіального управління. Це видно з дальшої пропозиції, щоби шляхта, яка живе на Задніпров'я, будьто дістала від короля відшкодовання де инде, будьто скорилася козацькій владі. Це звучить прямо немов пророцтво пізнішої формули Богдана Хмельницького: „Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки тут на Україні; а схоче котрий з нами хліба їсти — нехай війську Запорожському буде послушний, а на короля не брикає“.⁴⁶⁾ У всякому випадкові інтересно ствердити, що вже в кінці XVI віку ідея полкового устрою козацьких земель висіла в повітрі.

Дивною виглядає на перший погляд система князя, як найвищого презентанта козацького Задніпров'я, поруч із гетьманом, очевидно начальником військових сил. Але в суті речі, поминаючи всю фантастичність задумів Верещинського, виявив він у цім моменті більшу політичну зрілість аніж стільки козацьких діячів тоді й пізніше. Злучення козацької території у формі князівства являлось більшим теоретичним досягненням, аніж розвиток влади гетьмана над яким завше тяжіла певна залежність зовнішньої санкції короля (чи пізніше царя) і в принципі певне обмеження повновластей на справи тільки козацького стану. Князь був повним володарем усієї відведеній військові території; також і шляхтичі „повинні будуть рівні обовязки з Військом Запорожським нести під наказами князя вашого. І інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть мусіли учinitи“. Про призначення чи затвердження князя королем не було мови. Зі самим словом „князь“ у східній Європі нерозлучно вязалося поняття спадковості. Козацьке князівство! До думки, що козаки не степові свавольники, а рівний шляхті славою і вельможністю стан, що отже має рівне право і на власну річ посполиту, додумались лише найвизначніші сподвижники Хмельницького, кілька десят літ пізніше після довгого ряду перемог. З відомими сучасними пропозиціями Наливайка замисли Верещинського трудно навіть порівнювати. Наливайко мав на увазі осадити на пустелях між Богом та Дністром щось вроді прикордонної жандармерії в означеній королем чисельності і на державній платні. Він обіцяв, крім служби проти татар і Московщини, виконувати зовсім поліційні функції що до баннітів,

⁴⁵⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 180; Стороженко, 80—81 (підкresлює угорський первоавір); Грушевський VII, 160. Ще в Зборовськім реєстрі сотні часто названі по імені начальників, а не по місцевостях — О. Бодянський, Реестра всого войска Запорожского после Зборовского договора. Москва 1875.

⁴⁶⁾ Цит. по Грушевський, VIII, 3 стр. 146.

збігців-челядників чи втікачів селян. В тіснім контакті з пограничними старостами мав він іх переймати та різати ім'ю вуха. Навіть на Запорожжю обіцяв Наливайко знести гетьманство (як відомо неприємне польському правительству і довго ним не визнаване) а тримати там лише поручника. Ці пропозиції повіз Нішковський до короля з Річиці в січні 1596; в зеніті слави і значення Наливайко не сягав своїми політичними мріями далі від чогось на взір Чорноморських або Божських козацьких військ XIX століття.⁴⁷⁾ Всі обовязки Задніпров'я Верещинського супроти короля полягали лише у виставленні 3—4 тисяч „певного війська“, себто обмежувались менше-більше до васальних обовязків Прусії. Чи мав київський єпископ перед очима цей приклад польської державної практики, годі сказати. Але чисельність козацького війська він сам означав весною 1596 на поверх двадцять тисяч — отже задніпровське князівство не мусіло навіть всіми силами помагати Речі Посполитій у війні.

Після ляконичного начерку полкової організації Задніпров'я, подав Верещинський підстави („обичай“) на яких козаки можуть заняти проектовані терени. Щодо майбутньої столиці Переяслава, то єпископ згадав, що міщене там побили й пограбували кілька сот козаків. Цим подав він доказ на те, що історія конфлікту міста Переяслава зі Запорожжям р. 1592 була не така проста і міщене самі були в ній не без вини. Себто, як згадала касація рішення королівського суду, переяславці дійсно „козаков низових побити и речей их не мало побрати мели“. Державні комісари вирушили, щоб розсудити цю справу, але кількасот козаків стануло їм назустріч і примусило їх підписати протокол, який засуджував Переяслав на штраф 150 тисяч коп грошей литовських. Відпоручники міщен склали 15 січня 1592 протест і „поменених козаков по три крот до права приволати дали“. Але козаки не ставилися і король вініс вимушенну ними на комісарах ухвалу про штраф. Натомість проект постанови на козаків з березня 1592 оповідає, що самі козаки здобули замок і місто Переяслав, позабивали багато шляхти та поспільства, пограбували маєтки та державні припаси й нарешті підпалили цілу оселю. Верещинський або умисне замовчував цей розгром, або може взагалі мав на увазі якийсь пізніший інцидент.⁴⁸⁾

Київський єпископ подав інакшу версію цілої події. По його словам комісія присудила переяславців до штрафу в 100 тисяч злотих. Місто, бажаючи знову погодитися з козаками, згадану суму зібрало і передало своєму воєводі, князеві Острожському. Але старий стовб православія замість передати ці гроші привласнив їх собі.⁴⁹⁾ На цьому збудував Верещинський свій плян: замість настоювати на віддачі штрафу можуть козаки окупувати для себе Переяслав. Щож до права на все Задніпров'я, то не дурнож козаки ходили з великим військом на Молдавію, поносили труди й небезпеки, хотячи догодити його королівській милости та цілій Речі Посполіти.

⁴⁷⁾ Vgoel-Plater II, 218—219; Грушевський VII, 210 — не вважав потрібним брати „en toutes lettres“ всіх пропозицій Наливайка. Очевидно багато з обіцянного козацький ватажок не зміг би виконати, але тут важне в першу чергу те, чого він уважав можливим домагатися.

⁴⁸⁾ Грушевський, ЗНТІС XXXI—XXXII, 7; Жерела VIII, № 48; Script. reg. Pol. XXI, 101; Сб. летописей Ю. Р., 77; Грушевський VII, 184—185.

⁴⁹⁾ Свідоцтво Верещинського, що заплачений міщенами штраф опинився в кишені князя Острожського дуже цікаве, як цікаві взагалі всякі нові дані про мало вияснену ворожнечу придніпровських міст до козаків у кінці XVI століття; пор. Жерела VIII, № 43 і 48 (захоплення козаками Трипілля та Переяслава); АЮЗР III¹, № 14; Listy, зо Сб. мат. Києва, 54 (наїзди та грабунки козаків у Київі). Під час переслідування козаків Жолкевським 1596 р. допомога київських міщен дала коронному військові змогу переправитись через Дніпро (Pisma, 148—149).

тій. Кожен слуга достоїн своєї заплати. Військо Запорожське нехай відмовиться від належної заплати грішми, а за те зайде собі „на вічні часи“ усе Задніпров'я.

Це дуже відріжняється від стереотипових козацьких домагань сукна і грошей. За посідання кавалка землі зрікався Верещинський такої популярної серед низового лицарства королівської заплати. Ніде так виразно як саме тут не проявляється іскра правдивого політика, яку безсумнівно мав київський єпископ. Інша справа, що король козаків на Молдавію не кликав, а тому і платити їм не мусів. На думку козаків вони повнили своїми походами службу Речі Посполитій, отже мали право на вдячність і Верещинський ставав тут зовсім на козацьку точку погляду. Те, що він пропонував, розуміється йому як, обивателеві Корони Польської, чести не приносило. Він радив свавільним купам ні більше, ні менше як відірвати кавалок державної території, заснувати на ній власний, майже суверений, політичний утвір і це все на підставі довільно інтерпретованого сумнівного права, не питуючися ні короля ні сойму! Наливайко звертаючись до Жигімента III претендував тільки на незаселені пустелі, та й то лише оскільки буде на те королівська ласка. Козаки взагалі занадто довго надіялися на ту високу ласку; коронний сенатор, пограничний єпископ, знав її краще, тому й не дуже церемонився, а просто пропонував Запорожському Військові поставити правительство перед доконаний факт окупації Задніпров'я. Приклади такого поступовання давали жовнірські конфедерациі, що часом захоплювали в Польщі які-небудь місцевости та самі стягали собі з них належну заплату.⁵⁰⁾ Але тут це мусіло статися в організованій формі „на вічні часи“. Зрозуміло чому при королівськім дворі виникло враження, що Верещинський війшов у компанію з Лободою та Наливайком. Очевидно київському єпископові могло й на думку не спасти, що він пропонує козакам неваконний вчинок; практично в житті кожен польський можновладець раз у раз ставив державу перед доконаний факт і це йому зовсім не перешкоджало вважати себе вірним сином Речі Посполитої. Зрештою, чи не був це єдиний можливий шлях взагалі добитися в Польщі чого небудь?

З хай фантастичного, але досить великоствілевого проекту козацького князівства на Задніпрові не лишилося нічого, як тільки Верещинський почав давати річеві докази своєї симпатії до низового товариства. Тут відразу заговорив у єпископові звичайний земянин зі своїми дрібязковими інтересами, сусідськими порахунками та сумнівною щедрістю. Ця частина записки, коло половини всього документу — значно менше цікава й її треба згадати лише задля доповнення характеристики Верещинського. Єпископ уважав, що уряд київського замку та воєвода Острожський скривдили його на 200 тисяч злотих, на котрі він дає право козакам з них домагатися. Колиби це вдалося, то козаки мають 50 тисяч віддати Верещинському на будову костелів, а рештою можуть збогатити свій скарб. Чи справедлива була фінансова претензія київського єпископа, чи ні — річ ясна, що сам він не мав ніякої можливості змусити Божою Милостю княжа на Острозі заплатити хоч що небудь. Нацькувавши-ж на нього козаків, діставав єпископ надію розжитися на 50 тисяч, зовсім не погані гроші. В цьому ж дусі й дальші дарунки: взамін силою відібраного у себе підданого уповноважував Верещинський козаків стягнути з князя Острожського 500 гривень на

⁵⁰⁾ Інцидент, що на нього натякає і з якого радить брати приклад Верещинський стався 1591 р. Ротмістр кварцяного війська Мартин Квасінський підбурив жовнірів в приводу залеглої платні. Ставши на їх чолі він наїхав Самбір, захопив здепоновані там прибутки від соляних шахт та поділив їх між учасників замаху.

будову собі шпиталю; зі шляхтича Юндила можуть козаки на свої військові потреби відібрati 3000 kop литовських, які Юндил був пожичив у Верещинського; кілька нацять втікачів з епископських маєтків заховались у київських міщан: Верещинський вирахував, що якби він іх видобував по закону, то місто мусілоби платити за кожного 500 гривень. Цю свою претензію епископ теж дарував військові. Очевидно і супроти магістрату такого видатного міста як Київ не мав він надії на скоро й успішне вирішення справи.

Але ось зявився, наприкінці, й справжній дарунок: „навіть з убогости й вигорьованої вислуги своєї“ жертвуав епископ на військові потреби річні доходи зі своєї корчми в Київі, які обрахував на 1000 злотих. Військо Запорожське мало туди посадити тільки свого власного корчмаря і гребти гроші лопатою. Але тут і була карлючка. Як писав Верещинський у „Новім Київі“ тільки дві корчми в місті — магістратська й епископська — мали право шинкування алкогольними напоями.⁵¹⁾ Прибуток зі своєї корчми оцінив епископ у згаданім творі що правда не в 1000 а в 500 злотих річно, але все ж суна виходила поважна. Тільки, як тут же призначався автор „karczma biskupia opieszała teraz została“. Твір датований 1 січня 1595 — це мала бути промова на майбутній сойм і навряд чи до початку слідуючого року справа змінилася, бо причиною занехання епископської корчми були тертя з магістратом. Ревнівість міщан на всяку конкуренцію в продажу алкоголю виступила вже 1586 р. у скарзі на засновання шинків по слободах біля Київа. А наступник Верещинського на владицтві, Христофор Казимирський жалівся 1602 р., що міщане не допускають шинкувати мед, вино й пиво на епископськім ґрунті в місті.⁵²⁾ Очевидно і в цьому випадкові Верещинський, не можучи сам дати собі ради зі спротивом магістрату попробував підставити замість себе могутнє Військо Запорожське. І цей останній дарунок не дуже вдаряв на епископську кишень.

Ще багато інших користей обіцяв Верещинський козакам, колиб ті схотіли тільки його слухати й увійти з ним у міцний союз. Розвинувши насамперед імпозантний проект окремого князівства, скінчив епископ на тім, що втягав козаччину як активну силу у безконечні міжмагнатські чвари. Він старався обернути її врешті решт мало не у своє приватне військо зокрема для порахунків з київським воєводою князем Острожським та з міським магістратом. Однак треба віддати справедливість — останні рядки записки знову в піднесених тонах, хоч і приправлені немалою довою так характерної для нашого прелата самореклями. Бо як Бог послав Мойсєя людові Ізраїльському, щоб вивести його з неволі єгипетської, так і Верещинського, послав Господь народові козацькому, щоб вивести його за Дніпро для свободи й багатства.⁵³⁾ І як Йосиф патріярх єгипетський весь світ сім років від великого голоду оборонив, так і він, Верещинський тезка Йосифа, своєю кебетою сім сот літ козаків з усіма іх нащадками хлібом забезпечить та їм з їх князем слави здобуде. А по сім сот роках, то вже певне настане останній суд...

Ця скромна похвала своїм політичним здібностям досить у дусі київського прелата. Так і згадуються божественні чудеса при його народженню або переконання, що Бог довершить через нього великих діл над бусурманами. Велика доза привати в проекті епископа не зменшує однак його

⁵¹⁾ Pisma polityczne, 41.

⁵²⁾ Сб. мат. Києва, 50—52; Голубев I, 171—178.

⁵³⁾ Варте уваги ужиття терміну „нарід козацький“, який широко розповсюдився тільки значно пізніше.

великого інтересу. Не зменшує його й обставина, що він був нездійснений, як з огляду на існуючі в шляхотській Речі Посполитій відносини, так і з огляду на географічне положення проектованого князівства довгою стрічкою витягненого вздовж Дніпра між Московчиною та Польщею. До дальших недостач проекту треба врахувати фрагментаричність і невикінченість. Так і видно, що його писано під гарячу хвилину, наспіх „на коліні“. Він додає всетаки цінний причинок до тих невиразних сепаратистичних ідей, котрі у сучасників вязалися з козацькими заворушеннями рр. 1593—1596. Проект вказує не так реальні можливості, як те, що сучасники вважали за можливе і здійсните.

Само собою мусить виникнути питання, чому проекти Верещинського, людини до козацтва сторонньої, виказали більшу політичну зрілість ніж задумали чільних репрезентантів козаччини, хочби Наливайка або Лободи, що на загал не підносились вище воєнного найму в цісаря або ідження королівського хліба. Відповідь може бути лише одна: Верещинський походив зі заможнішої шляхти, отже з кругів, які в силу свого положення цілим вихованням готувались до політичної діяльності. В цій ділянці посідали вони певне вишколення й досвід, особливо в порівнянні з козацтвом, яке поповнялось в значній мірі з політично непідготованих ширших верств. Фатальним в Історії України явищем була втрата в цей час її вищої верстви, якої політичний вишкіл могло набувати козацтво лише поволі. Національна однородність мишення низів і верхів народу однаке виявилась найкраще в тому, що пізніше козаки розвивали в теорії й практиці тільки далі думки вперше зформульовані зденаціоналізованим можновладцем. Записка Верещинського дає можливість вже вкінці XVI століття ствердити існування ідей про воєнно-адміністративний полковий поділ, про рівність козаків зі шляхтою та про окремий козацький нарід з правом на власну політичну організацію. І це найінтересніше.

IV. Процес і кара козацьких ватажків у Варшаві.

У Варшаві не знали нічого певного про хід боротьби між козаками й коронним військом. Оповідалося, що Жолкевського поранено, або що Наливайко власною рукою вбив Лободу; в останніх днях березня говорили, що голосний здобувця Слуцька та Могилева попав у полон.¹⁾ Всі ці поголоски, хоч і фантастичні та перебільшені, в загальному висліді правильно відзеркалювали стан справ на Україні. Раптовий напад коронного війська і втеча переслідуваного по пятам Наливайка в степи, баталій під Білою Церквою та Гострим Каменем без рішучого результату, а з тяжкими втратами для обох сторін, нарешті нелади між низовим козацтвом та Наливайківцями були тими дійсними подіями, на тлі яких повставали відтак ріжні прикрашені оповідання.

З кінцем квітня вістки з театру війни приняли спокійніший характер. Трівога з приводу здогадних великих втрат і навіть невдач Жолкевського, яка ширилася ще в перших днях цього місяця, вщухла. Кампанія вже була вирішена й оборона козацького табору над Солоницею тільки продовжила агонію. Але інтерес до козацького привідці не зменшився. Наливайко занадто довго уявляв собою грізну силу, занадто вразив уяву тогочасної суспільності й його доля цікавила всіх ще й тепер у часах падіння. І тому

¹⁾ Додаток, № 24—30.

данціївські звітодавці, поміж усікими важними подіями дня, завше знаходять місце і для докладних відомостей про долю Наливайка та інших ватажків, так немовби вони й далі лишалися активним чинником в укладі політичних сил східної Європи. Тим цікавіше познайомитися з їхніми в даному разі зовсім безсторонніми оповіданнями. Зокрема заслуговують на увагу звіти Йогана Керкербarta. Цього данціївського громадянина не аби як інтересували полонені козаки: це видно хочби з того, що він уважав потрібним сам бути присутнім майже при всіх стратах і тон очевидця виразно виступає у його писаних реляціях. Вони дають таким чином багато цікавих подroбниць про остаточний фінал чотирьохлітніх козацьких заворушень.

Чутки з України проте зберігали кавкове забарвлення, навіть коли ескорта з полоненими знад Солониці вже значно наблизилася до Варшави. Розбурхана фантазія суспільності не могла відрватися від такої вдячної теми. Дня 1 липня повідомляв Керкербарт, що Наливайко знаходиться в Замостю під вартою канцлера Яна Замойського, а рівночасно додавав, що при ньому здобуто великий скарб у золотих та срібних грошиах. Ця остання вістка явно скидається на легендарну, але з того типу, яким вірять і які тримаються довго. Балочки про скарби Наливайка повторюватимуться ще й потім під час його вязнення у Варшаві. Того ж фантастичного порядку була й чутка, яку подав звіт із 10 липня про втечу Наливайка з вязниці.²⁾ Вона свідчить тільки про те, в якій мірі особа полоненого ватажка займала собою публичну опінію столиці. У Варшаві знали вже, що Наливайка везуть туди і можна сказати чекали його прибуття з певним напруженням. Це напруження передалось у ряді вісток з липня і початку серпня: Наливайка виглядали з дня на день. 20 липня прийшла відомість із Львова, що козацький привідця в даний момент знаходиться там, і лише одержавши її, перестав Керкербарт сумніватися, що його таки дійсно піймано і він не втік. Маршрут, який таким чином вияснюється для полонених: Лубні-Замостя-Львів-Варшава виглядає очевидно не дуже правдоподібно. Певніше приняги подорож через Львів, бо її опирає данціївський резидент на якихсь писаних з місця документах, та є про неї фактичні дані і в інших джерелах.³⁾ Вістка про перебування полонених у Замості таких підстав не має, а до того вона ще й звязана з фантастичними передказами про козацькі скарби.

Дня 12 серпня відбув експорт із полоненими при великім збіговиську народу свій візд у Варшаву. Данціївська реляція описала його дуже докладно.⁴⁾ Наливайка повезли спершу до Уяздова, де його хотів бачити король, а звідтіля прямо до міста. Спереду їхало сім чи вісім коляс, кожна запряжена чвіркою або шестернею коней; в них сиділи шляхтичі та офіцери ескорти. За ними слідувало 18 селянських возів а на кожнім лежало по одній зі здобутих від козаків гармат. Потім їхали полонені: спочатку Наливайко на поганім возі, запряженім двійкою коней, а за ним інші — 12 чоловік, повязані по двоє на однім великім возі.⁵⁾ З обох сторін йшли

²⁾ Додаток, № 31—32.

³⁾ Додаток, № 33—36; оповідання Йопчинського в Грушевський VII, 581; урочистий візд Жолкевського до Львова описав Ролле, 195 а за ним А. Ефименко в КС 46, 1894 стр. 305 та „Южная Русь“ I, 47.

⁴⁾ Додаток, № 37; вгідно ві свідоцтвом Бельського Наливайка до Варшави пропровадив ротмістр Петро Порембський (III, 1765).

⁵⁾ Ці дані в головному згоджуються з оловіданням Велевіцького, який теж говорить про 18 більших гармат та 12 товаришів Наливайка (Script. reg. Pol. VII, 215—216); Велевіцький лише помилився днем подаючи дату 13. серпня: звіт Керкербarta датований 12. серпня і в нім вгадано, що візд полонених відбувся „сьогодні в полуслоне“. Близький до правди Сярчинський II, 377, що вираховує Наливайка

королівські гайдуки. Ціла процесія прямувала до замку, бо стара королева теж хотіла подивитися на знаменитого ватажка і для цього вийшла до вікна.⁶⁾ Проїздячи мимо палацу візник стримав трохи коней. Тоді Наливайко випростувався і стоячки поздоровив королеву, обернувшись до неї з непокритою головою. Потім він знову сів і процесія направилася до ратушу, де всіх козаків увязнено. Наливайко „з виду гарний чоловік, сильний і стрункий з вихованням і отвертим обличчям та ні одним рухом не виказує малодушності або страху, і так багато хто шкодував, що він свою чесноту й мужність замість на хосен батьківщини обернув їй на згубу“.⁷⁾ Таким наскрізь прихильним описом зовнішності козацького привідці закінчив німецький резидент свого листа. Цікавий він не лише як опис очевидця, але й тим, що передає те, очевидно небудене, вражіння, яке особа Наливайка зробила на оточення. Варшавська юрба, якій навряд чи можна закинути симпатію до подоланого ворога, стрінула його зовсім не вороже. Чи не в цьому умінні козацького кондотьєра імпонувати масам треба шукати причини пізнішої популярності його в переказах та історіографії? В цім Наливайко бувби подібен до неодного історичного діяча. Крім прихильної опінії про його зовнішній вигляд, вихованість і манери, на які XVI вік клав таку вагу, цікава ще згадка про здібність Наливайка володіти собою та зберігати у кожній ситуації холодну зріноваженість. Що до решти полонених, то це були видатніші ватажки зворохоблених козаків і такі імена серед них як Шаула або Шостак промовляють за цим припущенням.⁸⁾

Данцигський звітодавець уважав, що зі засудом та екзекуцією над полоненими чекатимуть до сойму. Але тут він помилився.⁹⁾ Сойм відбувся аж слідуючого року між 10 лютого й 24 березня. Однаке з першими карами на козаків уряд всетаки почекав до часу, коли з нагоди смерті „старої королеви“ до Варшави зіхалося багато сенаторів. Справді першу вістку про засуд маємо аж із 25 вересня;¹⁰⁾ вона досить інтересна: засуджені були Кособуцький і Павловський — обидва шляхтичі. Їх обвинувачено в плюндруванні та грабунку шляхотських маєтків, але конкретних доказів щодо цих двох людей судова комісія очевидно не мала, бо обвинувачені

ї 11 його товаришів. Жолкевський в листі до короля над Солониці говорить про „кільканадцять старших осіб“ виданих козаками на ласку й неласку (Жерела VIII, № 64). Керкербарт перерахував усіх козацьких ватажків поіменно і тому вістку Бельського про те, що Наливайка привезено до Варшави з шістьма товаришами треба визнати за помилкову. За Бельським повторили її Костомаров Собр. соч. III, 675; Ролль, 194 (назвав по іменам лише чотирьох) та Модзалевський РБС XI, 55; Ф. Срібний, у своїй рецензії на Велевіцького неслучно запідозрив авторитетність його свідоцтв, спершись на того самого, мало вартого довірря, Бельського (ЗНТШ 67, 1905 стр. 4).

⁶⁾ Анна, остання в роді Ягайлонів, сестра Жигімента-Августа, вдова Стефана Баторія, тітка Жигімента III (померла незабаром — 9. вересня 1596).

⁷⁾ Цікаво порівняти з цим описом відому нотатку Бельського III, 1765 „Вула то осoba krasna, mąż ktemu nie lada by to był na dobre obracał, co tu bóg dał; do tego puszkarg znamienity“.

⁸⁾ Як вказував Грушевський VII, 237 досі відомі імена вязнів крім Шаули та Шостака — Мазепа, Панчоха, Кизим — подані джерелами непевними (Сб. летоп. Ю. Р., 4; Куліш, Матеріали I, 65; Бувук, Праці ОЦНБ I, 59–60); і дійсно серед привезених до Варшави бранців їх нема. Хиба може сталася плутанина між прізвищем „Панчоха“ та „Скарпетка“, що його пізніше іменує Керкербарт? В літературі ці мітичні імена (крім Кизима) вичисляє Ролль, 194.

⁹⁾ Помилилися однаке теж і дослідники, які вважали що бранців було негайноже страчено (Костомаров III, 676 і Модзалевський РБС XI, 55). Їх помилка базується видимо на занадто спішній інтерпретації Бельського, котрий писав, що товаришів недолі Наливайка „rychło potem pościnano“ (III, 1765). Обережніше і правильніше висловився Грушевський VII, 237 — „скарано на смерть незадовго“.

¹⁰⁾ Додаток, № 38; Жукович, 235; Script. reg. Pol. VIII, 47.

уперто обстоювали свою невинність і вимагали представлення доказів на їх злочини. Чи оскарження було зрештою доведене, чи ні — не знати. Коронний інстигатор оголосив обом, що не дивлячися на запереченні вини (*in reccuti crimine*) співпраці з ворогами батьківщини з особливої королівської ласки (*ex singularis clementia Regis*) засуджено їх на відрубання голови. „Особлива королівська ласка“ значила в данім разі видимо звільнення від тортур, про які дійсно нічого не згадується. Після цього виведено обох засуджених крізь малі дверцята за міські мури над Вислу та дано їм можливість причаститися й висповідатися. Останню вгіху подав їм „патер Бернгард“. Трудно думати щоб православний піп міг бути названий патером, і ще трудніше — щоб він носив таке імя, зрештою популярне серед католиків. Отже згадані козакуючі шляхтичі були католицько-го віроісповідання. Після того як засуджені помолилися, вони обнявшись попрощалися зі собою, але Кособуцькому, який перший поклав голову на ешафот, трапилася негода: він поворухнувся і кат, не попавши добре, лише розтяв йому щоку. Старовинного звичаю, що кат не рубав у друге, дотримано. Кару спинили і раненого понесли до лікаря. По дорозі він помер. На Павловськім, котрий тримався значно спокійніше показав кат своє уміння краще. „Дай Боже обом щасливого воскресіння...“ таким побажанням закінчив Керкербарт опис цієї сцени, якої він, як видно, був очевидцем. Це закінчення показує знову, що супроти засуджених козаків мав данцівський звітодавець скорше співчуття аніж ненависть чи озлоблення.

Очевидно обидва шляхтичі Кособуцький і Павловський доконували тих самих вчинків, що й досі відомі Михайло та Олександр Гулевичі, Фльоріян Гедройц або князь Петро Воронецький. Стоячи менше чи більше в звязку з ріжними розсипаними по Україні козацькими загонами займались вони грабунками та наїздами на шляхотські маєтності.¹¹⁾ Певно, що при цьому переслідувалось у першу чергу особисті цілі — поодинокі пани ловили рибу в мутній воді козацького розливу, але загальна кількість шляхти серед козаків була досить значною.¹²⁾ Однаке тоді як усі дотепер відомі шляхотські сподвижники Наливайка належали до українських православних родів Кособуцький і Павловський були не лише поляками-католиками, але й походили з етнічно - польських, даліших від України земель.¹³⁾ І варте уваги, що саме вони витримали до кінця Солоницьку облогу та попали в число найвидатніших козацьких ватажків, тоді як напр. православні Гулевичі або князь Воронецький виявилися тільки хвилевими попутчиками козацького руху та залишились і на далі обивателями Речі Посполитої. Треба бачити тут лише доказ того, як мало був тодішній козацький рух звязаний з релігійними чи національними мотивами.

¹¹⁾ АЮЗР I¹, № 90; АЮЗР III¹, № 20, 27, 29; пор. теж промову Гулевича на соймі 1597 у Варшаві, де він виправдував свого сина за участь у козацьких наїздах (Голубев I, 48; Script. reg. Pol. XX, 101, 472).

¹²⁾ Про це свідчить лист Радзивіла Сирітка з Білої 11, квітня 1596 (Script. reg. Pol. VIII, 45–46) „O kozakach przyszła wieś iż Szanlewych urwano pieć rot, więźniów jest do 200 szlachciców, którzy do nauki K. Jmci na zamkach są posadzeni“. Orzelski I, 211 говорив на соймiku в Шроді 8. січня 1597 „... nad którego (Наливайка) towarzyszmi szlachcicami już się sprawiedliwość stała ...“ Крім Кособуцького й Павловського шляхотський титул могли мати ще Коршоловський та Острівський.

¹³⁾ Кособуцькі гербу Побуг числено розвітлена родина у місцевостях над Вкрою (P a r g o c k i, 233; A. Sokołowski в Script. reg. Pol. VIII, 47). Микола Кособуцький був 1582 писарем земським у Плоцьку (W i e r z b o w s k i I, 244). Якийсь Кособуцький згаданий пізніше, у війні зі Шведами 1626 р. навіть як воєводич мазовецький (A. G r a b o w s k i, Starożytności polskie ... I, 210). Павловських було богато родів. P a r g o c k i, 489, 708, 742 згадує їх три: гербу Лелива у повіті Освенцим та Затор, г. Корвін на Люблинщині й г. Вержбна в Великопольщі. N i e s i e c k i IV, 468; V, 246; VI, 41; VII, 261—264, 364; VIII, 119; IX, 316 знає аж всім родів Павловських усі з Великопольщі й Прусії, крім одного г. Корвін з Люблінщини.

Тепер пішли одна за другою дальші кари... На слідуючий день — 25 вересня тортували чотирьох козаків: Шкарпетку, Островського, Івашка та Коршоловського.¹⁴⁾ Вони призналися в усіх пунктах обвинувачення, себто мабуть у грабунках шляхетських маєтностей та в спілці з ворогами держави. Однаке всі одноголосно твердили, що Івашко невинний. Після тортур перевели всіх бранців до іншої вязниці, зняли з них кайдани та дали висповідатися. На цей раз священник названий „Pfaffe“ — зовсім можливе для православного означення. Дня 28 вересня о шестій годині ранку скарано всіх чотирьох, також і невинного Івашка. Та останній тримався перед смертю якраз значно відважніше ніж усі інші: „Не можна було цього змінити“ додав на закінчення звіту данці́ський резидент — і це останнє речення ззвучить знову виразним співчуттям з долею принаймні того Івашка, котрому не можна було довести ніякої провини.¹⁵⁾

Вночі з 4 на 5 жовтня самого Наливайка і решту його товаришів водили поодинці на допит до коронного маршала Миколи Зебржидовського, що погрожував їм тортурами, коли вони не дадуть відповіді на запити. Через три дні, в ніч на 8 жовтня відокремлено від інших Шаулу й Шостака та відведені їх до вежі тортур. Обом козакам обстригли все волосся з тіла зі страху перед тим, що вони можуть бути зачаровані. На другу ніч їх катували. Данці́ський звітодавець вимірковував, що вони мали при цім оповісти щось інтересного, бо коронний маршалок, котрий, хорій на пропасницю, не показувався у королівськім палаці, раптом, не дивлячися на погану погоду зявився до Жигімонта III на приватну авдієнцію в чотири очі. Здогад Керкербарт так і залишився здогадом без ніяких підстав. Нічого близчого про візнання козацьких ватажків невідомо. Через два дні, 11 жовтня пополудні, стято Шаулу й Шостака, а їх голови виставлено по вулицях на палях.¹⁶⁾

Після цього прийшла черга на самого Наливайка. Його мучили одною з найтяжчих тортур, а саме окремо приставлена сторожа мусіла не давати йому заснути. По кількох днях такої муки людина попадала у стан непричетності і балакала не здаючи собі справи у власних словах. Безсонницею мучили Наливайка від 10 по 14 жовтня після чого його водили на допит до коронного маршала та присилали йому до вязниці відомого езуїта Андрія Боболю з підканцлером Яном Тарновським, очевидно з метою щось випитати.¹⁷⁾ Проте можна сумніватися чи тортури застосовано з усією суворістю; після відвідин Боболі Наливайкові дозволили годину заснути, але в дійсності він спав більше ніж дві. Сторожа не тільки не будила його, але й підкупила слідуочу зміну, щоб і та теж його не турбувала. Керкербарт говорить про співчуття вартових до полоненого ватажка. Але скорше можна тут думати знову таки за це вражіння, яке особа Наливайка видимо робила на оточення. Звичайного співчуття у су-

¹⁴⁾ Коршоловських ні Папроцький ні Несецький не знають. Натомість Островськіх подав Папроцький на Україні й у Польщі шість родів (стр. 136, 214, 489, 589, 619, 691) а Несецький, крім цих ще 4 також і з України і з Польщі (VI, 538; VII, 202, 205–206; VIII, 100, 399; IX, 73).

¹⁵⁾ Додаток, № 40.

¹⁶⁾ Додаток, № 41; Бельський III, 1764 теж назавв по іменах як найголовніших привідців Наливайка, Шаулу і Шостака. Як видатний старшина згаданий Шостак у листі Жолкевського з 16. березня 1596 (Listy, 72); подібно до інших козацьких ватажків провадив і він теж якусь переписку з польськими магнатами (Archiwum Sapiehów I, 145).

¹⁷⁾ Додаток, № 42; Керкербарт не згадав чи тортури провадились способом розштуркування чи робленням гуркоту. Костомаров III, 676 пише, що двоє музик били Наливайкові над вухом у літаври. Про відвідини Тарновського та Боболі згадув в однім своїм листі Лев Сапіга; він категорично твердить, що Наливайко не сказав нічого (Archiwum Sapiehów I, 144).

дової сторожі з XVI століття навряд чи вистарчилоб для того, щоб навіть пускати в діло підкуп. Може не без значіння була обставина, що варшавська тюремна варта своїм походженням і суспільним станом була близька до тих „втікачів, бездомних, злочинців“, замкових слуг, збройних наймитів та дрібного воєнного люду з котрого впершу чергу рекрутувалися загони Наливайка.¹⁸⁾

Дехто з вартових твердили, що козацький вождь нічого не зінав. Інші знов оповідали нібито Наливайко привнався, що закопав у землю гроши заштаті у волову шкуру, але це місце може знайти лише він сам. Описати його не можливо, а всіх своїх помішників при закопуванні він позабивав власною рукою. Історія ця однаке менше подібна до Ґалюцинацій змученої безсонницею людини (коли приняти, що йому таки дійсно не давали спати) ніж до звичайних оповідань про скарби популярних привідців. Скорше можна собі уявити, що мається тут до діла з новонародженою легендою ніж із дійсними зізнаннями. На кожний випадок не оповів Наливайко нічого важливого, а в тортуруванні мабуть наступила перерва. Так можна судити з речення звітодавця під 18 жовтня: „що буде з Наливайком, покаже наступний тиждень“. Литовський великий канцлер Лев Сапіга передавав 12 жовтня, що його мали незабаром стратити.¹⁹⁾ Це виявилося невірним — козацький ватажок залишився у вязниці ще цілих пів року. Але обставина, що відомість про страчення подала така компетентна в правительствах кругах особа як литовський канцлер, змушує думати, що справді існував плян негайної страти Наливайка — плян який чомусь тоді, у жовтні 1596 не був здійснений.

Двох дальших козацьких старшин тим часом, пострахавши їх карою смерті, помилувано. Дня 18 жовтня впали обов'ї, Дука й Оливка, до ніг королеві, коли той ішов на мессу, та дякували йому за ласку. Дуку характеризував Керкербарт як невинного, але Оливка мав бути славним у Дикім полі ватажком. Обов'ї були або піддані селянє, або залежні замкові слуги, бо їх після помилування віддано їх панові.²⁰⁾ Взагалі в середніх числах жовтня наступила з якихсь причин перерва в серії кар. Розійшлась навіть чутка, що кілька панів заступилося за Наливайка та виявили готовість взяти на себе поруку в тім, що він на будуче зберігатиме вірність королеві й Речі Посполитій.²¹⁾ Щось зовсім фантастичного це не було. В днях своєї слави певно мав Наливайко зносини не з одним тільки підчашим Тарановським і колишні його приятелі могли пробувати змякшити його долю. Але таку чутку іриняв Керкербарт з недовір'ям, бо з того як її оповідалось він не міг допитати за іменами тих чотирьох панів, що готові були ручити за козацького вожда. Недовір'я Керкербarta було обосноване і робить йому як точному звітодавцеві честь. Особисто він сумнівався, щоб Наливайко вийшов ціло, але рівночасно послав повідомлення данціському сенатові про нараду, яка відбулась між маршалком Зебржидовським, підканцлером Тарновським, та відомими правниками Щербичем і Лончинським напевне в справі дальній долі полоненого ватажка. Осо-

¹⁸⁾ Neidenstein XI, 327; Грушевський VII, 238 теж нотує враження, яке вробив Наливайко на сучасників, вичисляючи легенди, що ними була обвіяна його смерть. „Оповідання сі показують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля“.

¹⁹⁾ Archiwum Sapiehów 1, 144.

²⁰⁾ Додаток, № 46.

²¹⁾ Додаток, № 42; пор. теж лист Радзивила Сирітки з 5. жовтня 1596 (Script. reg. Pol. VIII, 47). „O Nalewajku i z relacyi i z listów mialem, że dobrą nadzieję może mieć wolności swej... póki jeszcze na świecie jest, jam inter metum, bo słyszę jako ważnych i wiele miałyby mieć promotorów“.

бливо інтересна кінцева замітка Керкербarta, що і Зебржидовський і Боболя подавали Наливайкові в імени короля надії на будуче (*guten Trost*). Помилка Льва Сапіги та підозріння Радзивила Сирітки про „високих заступників“ козацького бранця зискають таким чином на значенню. В інтімнім кругі приближених короля Жигімента III очевидно виникли пляни якось використати популярного привідцю мас, що опинився в їх руках. Супроти королівської особи Наливайко, як і всі інші козацькі старшини, завше виявляв тільки пошану. Інша річ, що пляни Жигімонтового оточення могли мати вигляд лише невиразних фантазій, з якими боялись висуватись на світ з огляду на непримириме ставлення шляхотського загалу до козаччини.

Страта останніх полонених відбулась 13 грудня о девятій годині ранку. На черві стояв Микитка, судячи по описові Керкербarta особливо видалний і завзятий козак. Майже весело (*wol getrost*) йшов він на смерть, не дав катові торкнутися себе, сам здійняв одягу та залишивши тільки в зеленім жупані попрощався з натовпом. Кладучи голову на ешафот жартував Микитка, що він схиляє її немов для миропомазання. Його голову також виставлено на палі, що було привілеєм лише найвидалніших козацьких привідців, Шаули та Шостака. Товариш Микитки, останній з усіх дванацяти, знову Івашко по імені, дістав в останній хвилині з уст королівського дворяніна Дрожинського, помилування від Жигімента III з тим щоби він розповів усе, що бачив, та служив для інших відстрашуючим прикладом. Івашко подякував дозвінним уклоном.²²⁾

З усіх, привезених до Варшави, козацьких старшин отже троє було помиловано, а решта стягні. Не знати чи останній Івашко повчав потім пограничне населення про послух маєстатові Речі Посполитої, але щодо інших помилуваних цього сказати не можна. На бурхливу кров козацьких „кавалерів“ очевидно навіть прояви королівської великолідності не мали благодатного впливу, що міг би їх примирити з припадами шляхотського устрою. Дня 1 червня 1597 повідомляла данціська реляція ляконично: з трох козаків помилуваних їх величністю двоє — Дука й Микитка²³⁾ забили свого пана і пограбувавши, що далося, втекли до свого давнього товариства. Очевидно низове життя, навіть у сумніх обставинах після Солоницького погрому, занадто манило до себе стару гвардію молдавських та білоруських походів. Не треба забувати, що всі вичислені тут козаки напевно належали до чільних ватажків у тім війську, яке три роки фактично панувало на цілім просторі українського степового пограниччя. А як прикrim був для козаків поворот до панів свідчить відомість, що саме через це ждання Жолкевського розвилися переговори про капітуляцію на Солониці і дійшло до різни.²⁴⁾

Наливайко тим часом сидів далі у вязниці. Шляхотська суспільність почала вже не на жарт турбуватися довгим проволіканням його страти. Завше підозріла на своє власне правительство, почала шляхта і тут додумуватись якихось потаємних махінацій. „A Nalewajka po cóz do seymu chowają? czy herszt niewinien, co ziemie koronnej kilkaset mil powojował? co chorągwie i strzelbę królewską w bitwach brał? ludzie porażał? piechotę wybił?.. Czy sejm tylko o nim być ma, a nie o główniejszych sprawach?“ кричав на виборчім соймiku вже відомий староста радзейовський

²²⁾ Додаток, № 44.

²³⁾ Додаток, № 46; тут очевидно помилка — має бути Олівка. Вістка прийшла здалека і імена могли переплутатись, тим більше, що цю новину подав не знайомий із цілим ходом процесу Керкербарт а новий, певне мало знайомий з минулім, резидент Даніель Торнай.

²⁴⁾ Bielski III, 1765,

Оржельський.²⁵⁾ Соймики воєводств Мазовецького та Руського домагалися чим скоршої страти Наливайка. Нажаль данці́ські звіти з цього часу не приносять нічого цікавого. Керкербарт видимо з кінцем грудня 1596 покинув Варшаву, а його наступники або не цікавились козацькими справами, або їй не знали їх. Лише з 11 лютого збереглася вістка, що Наливайка цими днями знову тортуровано і мали вже його стратити, але з невідомих причин справу знову відкладено.²⁶⁾ В кінці березня зявилися ще до Наливайка у вязницю пан Овсій Максимович а з ним „енерал возний его королевской милости дворний“ Максим Козловський та ще двоє свідків. Вони допитували за коштовну зброю (шаблю, палаш) застав князя Друцького-Соколинського, здепонований Максимовичем у одного могилевського міщанина. Наливайко відповів, що сріблом оправлену зброю, під час грабунку Могилева, козаки принесли йому а „иную маєтность вашу войско мое побрали“.²⁷⁾ На тім допиті і скінчився, подаючи хиба стилеву подробицю поділу здобичі серед козаків.

Чи то під натиском шляхотської суспільності, яка домагалася смерті козацького привідці, чи то тому, що його власні пляни щодо Наливайка були невиразні й легко змінливі, але після закінчення сойму правительство вирішило скінчити справу. Останній допит учинили Наливайкові 9 квітня в присутності всіх сенаторів, які на той час були у Варшаві. Чи можна брати поважно його тут пороблені візнання, ніби то князь Острожський звязався в кінці 1595 з козаками щоб використати їх проти короля в обороні кривд, які діялись „вірі руській“, мусить наразі лишитись питанням отвертим. Сама страта, як відомо, відбулася на Налевках 11 квітня 1597, що припадав на п'ятницю після Великодня. Тіло потім четвертовано і виставлено на показ.²⁸⁾ Данці́ського звіту про цю справу не доходилося.

Бачивши ті зародки леґенд, які творилися довкола Наливайка ще поки він сидів у вязниці, не приходиться дивуватись повені фантазій, що майже в сучасну добу творилися довкола його смерті, не кажучи вже про часи пізніші. Видимо згадане уміння Наливайка робити враження на оточення сприяло тому, що, як висловився Грушевський, „в ватажку української славолі бачили фігуру важнішу, ніж був в дійсності“.²⁹⁾

---

²⁵⁾ O g z e l s k i I, 211; Г о л у б е в I, 54; Script. rer. Pol. XX, 107, 385.

²⁶⁾ Додаток, № 45.

²⁷⁾ АЗР IV, 173.

²⁸⁾ Г о л у б е в I, 64; Bielski III, 1765; Script. rer. Pol. VII, 235; M a c y g e k, 84 і 100; можна одначе згадати, що останні візнання Наливайка досить згоджуються зі свідоцтвами арештованого Хлопіцького, які теж вказували на численні звязки князя Острожського з козаками.

²⁹⁾ Г р у ш е в с ь к и й VII, 237.

ДОДАТОК.

МАТЕРІЯЛІ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ДАНЦІГУ.

Сигнатура: 300,9 Nr. 46—52 (pp. 1592—1597).

1.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 26. вересня 1592.

Die Kosaken sollen dem Braczlawischen Woywoden¹⁾ eine seiner vornembsten Stedte aussgeplundert, undt einen zimlichen grossen raub dauon gebracht haben; wie auch dem H. Kiowischen Woywoden²⁾ von ihnen ein absag brief zugekommen, zu was ende solches nuhn ferner gereichen mochte, wirdt die zeit geben.

2.

Константин Гізе та Георг Бергман з Варшави 2. жовтня 1592.

Es sein alhie zeitung angekommen, das die Kosacken über die grentze gefallen, undt dem Türcken einen grossen schaden zugefüget, auch etliche Stedte aussgeplündert haben; worauf sich den die Tatern undt Türcken wiederumb aufgemachet, undt an der grentzen sich sehen lassen, also das mahn sich eines einfalles befahret.

3.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 23. жовтня 1592.

Die herren Räthe bei Ihrer Maytt zusammen gekommen, undt biss zu später abends zeit geradtschlaget: alda den unter anderen soll vorlesen sein ein schreiben vom Türkchen, in welchem ehr nicht allein über den Kosaken zugefügten schaden klaget, sondern auch zum heftigstere über den Starosten Kaminiaczki³⁾ undt andere mehr sich beschweret, und aussdrücklichen anzeigen, im fall solcher zugefügter schaden undt grubere frewel auss Ihrer Mytt beflich geschehen wehre, so wolte er hiemitt den aufgerichteten friedem aufgesaget haben. Wo aber nicht, so begere ehr das die (auctoren)⁴⁾ am leben mochten gestrafft werden.

4.

Вессель Міттендорф з Варшави 17. грудня 1592.

Sonsten ist alhie nichts dauon ich E. E. W. fernere zu schreiben mochte, ohne allein das am 9. dato der Tatrischer Gesandte fur Ihrer Maytt ist gehöret worden, undt hat sich beklaget über den kosacken einfelle undt zugefügtem schaden, undt danebenst gebeten Ihre Maytt wolten darum sein, damit sie gehemmet, undt alle freundtschafft mochte erhalten bleiben. Worauf am 15. hernach solch ein andtwort erfolget, das Ihre Maytt zu erhaltung bestendiger freundschaft geneiget, wolte auch vorhütten das nichts dawieder geschehen möge: auf das aber der Carz Prokopsky⁵⁾ desto klerlicher solches spuren möge, wolten Ihre Mayt erster tags einen grossen boten mit fernerem bescheide ahn ihn abfertigen.

5.

Ганс фон дер Лінде, Гергарт Цімерман (?) та Георг Бергман з Варшави 1. червня 1593.

Der Konitzki⁶⁾ beginnt mit seinen sachen auch aufzuwachen also will ein jeder Ritter an der stadt itzo werden.

¹⁾ Януш Збаражський.

²⁾ Василь Острожський.

³⁾ Ян Потоцький.

⁴⁾ Гіпотетично відчитані слова.

⁵⁾ Іазі II-Грей „Буря“

⁶⁾ Криштоф Косинський.

6.

Ті-ж самі, Варшава 4. червня 1593 (постскріптум).

Gleich im schliessen werden wir berichtet das der Kosszinsski, der sich zu den Cosaken geschlagen, und dem herren Kiofschen Woewoden vor diesem grossen schaden zugefüget, an den grentzen von dem (hiegeschen) uberraschet worden, und selv vier hundert aufs heupt erleget, und er selbst zu stücken gehawen worden.

7.

Вессель Міттендорф з Кракова 2. жовтня 1594.⁷⁾

Etlicher Armenier die gestern anhergekommen, bringen gewisse zeitung, wie der Starosta Snatinskij⁸⁾ mit m/17 wolgerüsteter kriegsleut in die Tartarey nach Kaffj zu rückke, in hofnung, weil das der vornemste ort ist, undt da niemal kriege gewesen, gute beute dauon zu bringen.

Der Kosacken, welcher Obrister Naliewaiko heisset, sollen 4000. mahn beieinander sein, undt haben ihren zugk nach der Turkey genommen, alda sie auf eine grosse anzal Türken getroffen, denen 7000. erleget, undt eine so grosse beute erobert, das sie damals nicht weiter haben fortziehen können, sondern haben dieselbe beute mit sich zu rückke genommen, undt in Bialograd welches unter dem H. Straussen⁹⁾ gelegen, niedergeleget. Undt weil ihnen dieser zugk so wol gelungen, sol ein grosses volck ihnen teglich zu fallen, mit denen sie aufs neue nach Tehin in Türkkeyen fortziehen. Der Kosacken aber sein in dem treffen 700. geblieben.

Слідує звіт про поразку християн під Раабом.

8.

Георг Бергман та Вессель Міттендорф з Кракова 15. листопада 1594.¹⁰⁾

Heutiges tages hat mahn alhie für gewiss aussgegeben, welches auch der Starosta Snatinski sol hergeschrieben haben, wie das unsere Kosaken derer m. 12 beieinander sein, wegen des Christlichen keysers, dessen fahne sie auch fuhren sollen, in die Wallachey gefallen, den Woywoden daselbst vertrieben, undt die gantze landtschaft eingenommen haben.

Postscriptum 16. Nouembris. Was wir auch hie oben vom einfall unserer Kosacken in die Walachey gemeldet, solches wirdt von vornehmen confirmiret, die den daher eines grossen unglückes über diese krohne Polen sich beferen, undt fast bekummert sein, undt so viel do mehr, weil mahn zeitung bekommen, das sich die Tatern nach Siebenburgen begaben haben, undt das Turckische heer ihnen beistandt zu leisten, folgen soll.

9.

Ті-ж самі, Краків 29. листопада 1594.

Unsere kosacken sollen mit grossem raube auss der Wallachey zurücke kehren, undt die gelegenheit ihres durchziehens abwarten, darumb den das unserige an der grentze liegende kriegssvolk wegen des langwierigen vorzuges nicht wol zu frieden, undt so viel do mehr weil bei Ihnen (welches der H. Referendarus¹¹⁾ sol hergeschrieben haben, dessen ankunft mahn teglich erwartet) grosser mangel an prouiant gespuret wirdt.

10.

Вессель Міттендорф з Кракова 11. січня 1595.

Результати засідань, що мав Жигимонт III у Прошовицях в краківським воєводою, каштеляном та єпископом, депутатами від капітули цього міста, люблінським воєводою та головним секретарем¹²⁾.

Anlangende den andern punct wegen der Kosacken ist für radtsamste angesehen, das mahn nicht so gar seuere mit mandaten oder citationen kegenst sie solte vorfahren, sint-

⁷⁾ З помилками надруковано у Hurmuzaki XII, 9.

⁸⁾ Юрій Яловецький.

⁹⁾ Помилка: мав бути Брацлав. Брацлавським старостою був Юрій Струсь. Грушевський VII, 184 помилково назвав його Яковом (пор. Niesiecki VIII, 539).

¹⁰⁾ Постскріптум цього звіту в уривку надрукований у Hurmuzaki XII, 17.

¹¹⁾ Ян Томаш Дрогойовський, староста перемишльський.

¹²⁾ Краківський воєвода — Микола Фірлей; краківський каштелян — Януш Острожський; краківський єпископ — Юрій Радзивил; люблінський воєвода — Микола Зебжидовський.

mal mahn ihrer hulf schiekunftig mochte benötiget sein, sondern das man sie schriftlich ermahnete, damit sie sich der gebure nach vorhalten, undt keinen mutwillen ferner uben wolten.

11.

Той-же, Краків 27. січня 1595.

Die Kosaken haben ihre abgesandten an Ihre Maytt anhergefertiget, undt lassen sich entschuldigen wegen der vielfeltigen klagen so für Ihre Maytt gebracht sein, erbitten sich Ihrer Maytt vor allen andern zu dienen, undt wieder den feindt gebrauchen zu lassen. Nicht downiger hat mahn alhie zeitung, das die Kosaken von ihrem mutwillen nicht nachlassen, undt sollen Kaminiets belegert haben.

12.

Той-же, Краків 3. лютого 1595.

Die Kosaken sollen Kamieniez mit gewalt erobern undt eingenommen haben. Das mahn sich zu ihnen werigk gutes vorsehen kan.

13.

Константин Гізэ та Ганс Торберреп з Кракова 22. лютого 1595.

Was nuhn zu schlosse teglich fürgelaufen, werden E. E. W. auss folgendem zu vornehmen haben. Am 20. dato haben Ihre Maytt kriminalsachen gerichtet, da den zu letzt der Chlopiczki abgesanter von den Kosaken, (dauon wir in vorigen schreiben meldung gethan, das er bei dem H. hofmarschalk¹³⁾ in vorhaftung gehalten) vorgestellet, undt vom Instigator Regni¹⁴⁾ öffentlich angeklaget worden, als solte ehr bei Ihrer Maytt abwesen allerlei leudte zu sich gerottet haben, zu frembden potentaten gereiset, allerlei pracktiken auch mit dem Moskowiter getrieben, des keysers fahne den kosaken zugeführt etc. Wie nuhn hierauf die herren Senatoren votiren solten, sein die umbstende allesamt abgewiesen. Es ist aber damals nichts concludiret, sondern auf eine andere zeit vorleget, undt der Chlopiczki wiederumb mit den heiduken ins H. Marschalks herberge beleitet worden...

Nachdem auch heut die landboten sich zum heftigsten erklaget über der kosaken mutwillen in dem sie schriftlichen bericht eben kommen, wie die Kosaken (derer wie mahn sagt m. 13 oder m. 14 beieinander sein soll) in der Wolyn einen uberauss grossen schaden mit plundern und brennern gethan, viel leute gefangen genommen, iemmerlich niedergehawen undt tyannischer unchristlicher weise mit ihnen umbgangen sein, haben sie Ihre Maytt umb hulfe angerufen, damit solcher mutwil in zeiten gedempfet undt ausgetilget möge werden. Darauf haben Ihre Maytt den tag über einen geheimen Ratt gehalten, was daselbst beschlossen wirdt die zeit geben.

14.

Анонімна „Instructia na seim walni coronny w Krakowie na dzien szosty Miesziacza lutego Roku Panskiego 1595“.

Находиться після звіту Іоакіма Бергмана та Весселя Міттендорфа в Кракова 29. вересня 1595 але хронологічно належить на початок року.

Oczim się tu sieroko nierozwodzacz chcze się da P. Bog J. K. M. o wsistkim sniesz na Seimie straszna tam na tej ukrainie snacz iako y nieprziacel swawola zebrałá się bela pierwy lotrzostwa wielka gromada ktorzi chodzili w (нечітке слово) Tureczkie zburzili y wyplądrowali Theinię, tam potim gromieni od tatar wroczili sie do Braczlawia miasto y zamek osziedly domi zamieczky slacheczkie naiezdzaią slachti woiewoctwa Braczlawskie⁰ niemalo pomordowali y prawie obyczaiem nieprzyacielskim woiuią te tam wloszci y one powolowawszi y popustoszwi dziala prochi y inne munitie z zamkow K. I. M. y ludzi Riczerskiego stanu zabrawszy y do dwunasczie tysięczi clowieka maiąc do Wołoch wesli, ludzie Hospodara Wołoskiego ktorzi sie im oprzecz chcieli potrzikroć zbili, tak ysz samemu Hospodarowi ucziekacz przislo a Kozactwo to Wołoskoj ziemię pomisli swoj woiuie. Zaczim dochodzi to K. I. M. ze Tatarowie z ordi ziąc się chcią

¹³⁾ Очевидно це королівський маршалок Петро Литвиновський.

¹⁴⁾ Андрій Ржечицький відомий як інстигатор 1585; Е. Барвінський, видавець Dyaryusze Sejmowe 1597 (Script. rer. Pol. XX, 539) назавав в іменнім покажчику інстигатором Пржелюбського (або Пржелібського); але в примітці в тексті (стр. 523) названо Пржелюбського прокуратором і з видрукуваного протоколу слідства над еквархом Никифором (стор. 478, 522—523) видно, що інстигатор і Пржелюбський — дві різні особи.

z Turki ktorzi za okolo Dunaia y wspieracz z Woloch kozaki. Czo iesly się im to zdarzy to iusz y stam tey stroni wrota do nasz otworzone a choczbi y te tam kozactwo odzierzecz się moglo idzie o starganie przesz nie samiecze⁹ przymierza y zawiedzenie Rptey w sranki ztak poteznim nieprzyaczielem. Więck y obespieczenstwo (**нечітке слово**) ktore czi swowołny ludzie nie inaczi iako nieprzyaciel wojuią: przeto trzeba otim radzicz iakobi wzdy tey tam swowoley zabiczecz y one poskromic peace pokaracz.

15.

Константин Гізэ та Ганс Торбергер з Кракова 1. березня 1595.

Gestriges tages wie Ihre Maytt Littawsche sachen gerichtet, haben die Landboten Ihrer Maytt anzeigen lassen, wie sie berichtet das die Kosaken sich nach Kioff solten nahen undt dahin begeben wollen, bätien demnach Ihre Maytt wolte dem h. Feldheuptman¹⁵) befelich geben, damit dieses ihr vornehmen gehemmet undt in zeiten dem unglücke so daraus erfolgen köndte vorgekommen mochte werden. Hienebenst haben sie auch begeret, Ihre Maytt wolte die ienigen so den Kosaken zugezogen, undt noch teglich sich zu ihnen begeben, post curiam citiren. Welches alles Ihre Mayt zu thun beliebet haben.

16.

Вессель Міттендорф з Кракова, 26. квітня 1595.

Auss Ungarn kommt wenig gewisser zeitung, ohne allein das der Turck in grosser aufrufung sein soll, auch die Tatern mit einer grossen anzal volkes über die grentzen zu ziehen sich sollen vormercken lassen. Die Kosacken haben mit hülf der wallachen Tehin überfallen und einnelimen wollen, sein aber von den Türcken ubereilet, also das bei 5000 Kosacken sollen geblieben sein. Sonsten spuret mahn alhie keine, preparation zum kriege, oder iekein volk sollte angenommen werden.

17.

Той-же, Краків 9. травня 1595.

Chlopiczki ein kosack, der eine weil über gefenglich gehalten, undt auf negst vorgangenem Reichstage öffentlich angeklaget gewesen, ist heimlicher weise dauon gekommen.

18.

Ганс Торбергер та Георг Бергман з Кракова, 21. травня 1595.

Chlopiczki ein Kosack, von welchem vorhin E. E. W. geschrieben, das er von hinten auss dem gefengknuss entkommen, ist zu Tesschen ereilet undt angetroffen worden: undt hat zwar derselbe, der ihm von Ihrer Maytt wegen nachgeschicket, ihn von dannen wegkföhren wollen, aber mahn hat es ihm alda nicht gestattet, sondern sein sowoll der Chlopiczki, wie auch derselbe der nach ihm aussgeschicket beide gefenglich eingezogen worden. Dessenhalben dan Ihre Maytt an den keyser ein schreiben sollen haben abgehen lassen.

19.

При звіті Ганса фон дер Лінде та Герарта Брандеса з Варшави 11. вересня 1595 долучена копія з «Postulata do Krolia Je^o Mczi od Woiewodztw Wielgo Polskich».

2. Pochwalaią mądro y na obie stronie ostrozne a R. Ptei poziteczne postanowienie na przeslim sejmie, abi non obstante Comissione poslaniec bil do Turek, z uskarzeniem sie na Tatari o przesczcie ziem Coronnicz. A iz widzą zwloke tak dlugą od seimu do te^o czassu bić Rptei skodliwa, prossą abi Je^o Kro: M. poslancza pretko posłać do Turek raczel, doloziwssi obmowi stroni Kozakow Nizowich, ktorzi swą wolią nad wiadomość u rozkazanie Je^o Kro: M. ie^o niektore zamki splundrowali et ad explorandum mentem et voluntatem tego Tyranna.

6. Obieraią sie w Russi iakies nowe Regimenti. Bo iako pirwei tak y theraz chorągwie czudze Nizowi Kozaczi podnossą. Jus nie Je^o Kro: M. za Pana maią. Ale kogo innego mianują. Prossą abi Je^o Kro: M. rozkazac raczel Pa^u Hetmanowi, abi maiac woisko, theraz takie ludzie poskromiel. Gdiz ad officium niemoga inaczi prziwiedzeni bić bez woiska.

¹⁶⁾ Гетьман польний Станислав Жолкевський.

20.

Ганс Керкебарт з Кракова, 1. січня 1596.

Aus Littawen ist bishero zeitung gewesen von den kosacken wie sie Slucki verheeret undt ausgeplündert gehabt. Dem schaden zu begegnen, hat Ihre May. itzo dem Cracawischen herren¹⁶⁾ neben noch etzlichen (mhere) Castellanen auferlegt, mit dem Wallachischem undt anderem kriegsvolck, wieder sie zu ziehen, undt ihnen nach zu eilen, nach dem sie sich auf Wolin begeben, undt verlauten lassen, wofern Ihre May. sie hart verfolgen wolte, den sie als den dieselben gegend herumb verheeren undt verterben, undt endtlich zu dem Moscowiter fallen wolten. Welches die zeit weiter wirdt erkleren.

21.

Той-же, Краків 21. січня 1596.

Heute ist auch aus Reussen zeitung kommen, das der Naliwaika der kosacken Obrister daselbst eine stadt mit namen Mogillow gar ausgebrandt hat. Und geht die rede fort unter den leuten das des regierenden Moscowiters bruder¹⁷⁾ sich wieder die Polen rüstet und sich dessen öffentlich vorlauten lässt, unangesehen es Ihme von dem brudern gewheret wirdt.

22.

Ганс Торберреп з Кракова 20. лютого 1596.

Von newen zeitungen ist alhie weiter nichts, allein das das geschrey von den Kosacken von tag zu tag grösser wirdt, wie sich dieselben vest mherern, also das sie bis in die fünfzehentausent seint starck worden, der Naliwaika mit dem Loboda sich vereinigt undt verglichen auf gleiche beute, undt in ihre gesellschaft den Bischof von Kiow bekommen haben, undt täglich mhere anhang suchen, auch vorgeben das sie alle arme undt bedrückte leute, so zu ihnen zuflucht haben werden, wieder das Polen gewalt undt tyranney schützen wollen. In summa sich so weit vermercken lassen, als wen sie ein neue Rempublicam zu stiftten gesonnen weren, zu welchem euch den auch, wie man sagt, der Naliwaika titulum Principis an sich soll genommen haben, undt sein anschlag itzo, wie man sagt, auf Lublin, undt wie etzliche sagen, auf Grodno gerichtet sein. Undt geht die rede für gar gewihs, das sie des Keisers fiane führen. Was aber dieses geschrey für einen ausgang undt effect gewinnen werde, wirdt die zeit geben. Schicke E. H. hiebei neben antrem auch eine abschrift eines consilii, welches der Kiowische Bischof den Kosacken geben hat, wie ihm deuchte, das sie ihr reglement anfangen undt bestellen solten.

23.

Woisku zaporowskemu pokazanie iassne iak stroni wichowania, tak thosz stroni wiecznego opatrzenia na Zadnieprzu. 1596.

Izbi thowarzistwo woiska Zaporowskiego bel kazdi pewni swe⁰ wichowania na Zadnieprzu, iako thessz y opatrzenia. Thedi kto bendzie Xciem Zadnieprzkiem mial wieczne mi czassi za opatrzenie z swem polkiem Pereiaslaw ze wsistkiem futoram, ze kto zaś będzie Hetmanem, mial za opatrzenie swe swim polkiem wiecznimi czassi Lubno, ze wsistkim futoram. Drugi polkownik, Pieczathin, s swojem polkiem, ze wsistkiem futoram. Trzeci polkownik s swojem polkiem Stawie, ze wsistkimi futoram. Czwarty polkownik s swoim polkiem Borispolie ze wsistkimi futoram. Piąty Polkownik s swoim polkiem Ostrz ze wsistkimi futoram. Ssosthi Polkownik s swoim polkiem Liutecz ze wsistkimi futoram. Siodmi Polkownik Homici z swoim polkiem ze wsistkiem futoram. Ossmi Polkownik Cziczersk z swoim polkiem ze wsistkimi futoram. Dziewiąty Polkownik s swoim polkiem Propoisk ze wsistkimi futoram. Dziessiąty polkownik s swoim polkiem Kriczow ze wsistkimi futoram. Jedenasti Polkownik s swem polkiem Msczislaw ze wsistkimi futoram. Dwanasti polkownik Radowl ze wsistkimi futoram.

Obicza do obieczenia Pereislawa.

Za rozkazaniem P. Woiewodi Kiowskiego Pereiaslawianinom abi the pięć seth Kozakow w domach swich mianich podstępni spōsobem pozabiano y na lup obrocono: I ktorzy y lup, ktori odniesli Pereiaslawianie na on czass z kozakow, abi dochodzili Kozaci przed Commissarzm Je^o Kro Mczi na Pereiaslawianach, iako przed Je^o M. P. Pretwiczem, P. Kozakowskim, P. Orisczowskim. Na ktorich to Pereiaslawianach Jech M. P,

¹⁶⁾ Каштелян Януш Острожський.

¹⁷⁾ Борис Годунов; оставній в роді московських князів лінії Даніїла Федор Іванович був жонатий з його сестрою Іриною.

Commissarze o niesluszn i mord y lup skazali więci niz na sto tissięci zlotich. Cze^o maczie note s podpissem rąk Commissarskich w skzinie swoiei woiskowej. Ktore tho pieniadze, iako sami Pereiaslawianie swiatssą, summe belj niemala pieniedzi Kozakom slozelj, chcąc Kozakow za then wistempk swoj prziednać. Ktore pieniadze P. Woiewoda Kiowskij od Pereiaslawian wziawszi, sobie prziwlaszel, a Kozaky przi decretie Commissarskim zostawiel. W ktorej summie przikazanej przez decret Commissarzow wiborniebi mogli vyechac Kozaci w Pereislaw.

Drugi zassie sposob iest do obiecia wsistkiego Zadnieprza. Iz na pissanie J. M. P. Hetmana Coronnego¹⁸⁾ woisko Zaporowskie chcąc dogodnić rozkazaniu Je M do tego, aby mogli beli iaką przisluge uczinic Je^o Kro: M. P. swemu y wsistki R. P. na co kostu swego niemalo nalozeli niebespieczestwa y trudu niemniessego podejmowalj, trudząc sie do Woloch z niemalem woiskiem swem, ktorego moglo bicz okolo m. 20. A iz kazdj sluga iest godzien zaplathi swojej: przeto zaplathi dochodząc na Je^o Kro. M. P. swoiem y R. P. godna y slussna rzeć iest przekladem zolnierzow Zamborskich obiąć na wsistko woisko, wsistko Zadnieprze. Co gdi Je^o Kro: M. y wsistka R. P. prziczini sie do wiachania Kozaczkiego w Preislaw, do tego y we wsistko Zadnieprze, thedi abi nieplaczil wam thei summi Pereiaslawski przez Commissarze Je^o Kro: M. na Pereiaslawianach skazanich. Jako thoss zebi y thego wassego trudu do Woloch summa niemala wam nienagradzal, nicz pewnieisego nierozeniemi, jedno ze będzie wam chcial w tich summach puscic y ostatek Zadnieprza, przestaiac od was raczej na trzech albo na czeterech tissięci pewnego woiska wiecznemi czassi za wsistkie Zadnieprza, na wszelaką potrzebe, bądź Je^o Kro: M. samego, bądź thes y R. P. krolestwa Polskiego. Iakos gdi sie obacziccie w pozitkach Zadnieprzkich, mozecie wiborne y więci Je^o Kro: M. woiska postąpić, chcąc sobie większą laske Je^o Kro: M. y wsistki R. P. poziskac. A czo sie thicze stroni moznich maietnoszci Slacheczkich, ktore są na Zadnieprzu, thedi chcąc sie Je^o K. M. contentowac kilę tissięci pewnego woiska od was z Zadnieprza, moze iem kedi indziej opatrenie dać, albo powinni będą rovną powinnosc z woiskiem Zaporowskim cziagnąc pod rozka(za)niem¹⁹⁾ X^o wassego. Thes y inssi obiwatele wsistkiego Zadnieprza uczinic będą powinni. Ktore podanie moie w. m. racczie za wdzięcne odemnie przyac, iako od the^o ktory wam z dusze na Zadnieprzu zicci postanowanie, statecznego do thego dobrego mienia y slawj niesmiertelnej u swiatha wssistkiego.

A izbiscze w. m. beli pewnie laski mej przeciwko sobie, thedi na znak thego naprzod odkaznie w. m. stho tissięci kop Litewskich conditionaliter, w których iestem ukrividzonj od Urzędu Zamku Kiowskiego. A pothim za powodem P. Woiewodi Kiowskiego ucziniel z nissemi pospolu uczesnikam skarbu iego. Do tego gwałtem mi widarli z ręku, thego dnia y poddanego mego, przez ktore^o bil w zachowaniu w grodzie Rachunkowym skarb od czassu niemale^o. Cze^o iest dobrem swiatkiem wsistek Urząd Miasta Kiowskiego, przed ktoremim opowiadal urzędownie gwałt mnie uczinionej. Ktori summi, gdi w. m. będziecie raczeli mi na P. Woiewodzie Kiowskim y Urzędzie iego pomoc dochodzić, thedi na garlie sie swem opiszue, czego snadnie za pomoczą Bozą z wielu miar dostąpiczie, bi thess naweth y maietnoszczami swem mieli thego skarbu gwałtownie prziplać. S ktori miari skarb swoj woiskowej, moglibiscie niepomaluj, ilie dwiema kroć stho tissięci zlotich spanossić y niedostatkow swich powetować, a mnie z Capituł Biskupstwa Kiowskiego^o pięciadziessiat tissięci zlotich na zbudowanie Kosciolow y opatrenie iech poratować. Poniewas then ten skarb bel Biskupa Kiowskiego przodka moiego. A za chłopa mego ktori mi iest gwałthem wzięti pięczsset grziwien ja na zbudowanie spitaliu y opatrenie iego na P. Woiewodzie Kiowskim odkazuie.

Drugi dług w. m. odkazuje na wojskową potrzebe u P. Iundzila dworzanina naszego trzi tissiące kop litewskich(kich) ktore bil wzial z poddanich Kossuskowskich y pozitkow wsistkich przez trzi latha. A tho na wistawienie na potrzebe R. P. iako thoss y Biskupstwa mego sta koni. Czemu iz dossić wedle obwiasku nieucziniel za częsthim upominaniem moiem wolno w. m. będzie u niego tich trzech tissięci kop dochodzić wedlug zdania y upodobania wassego.

Trzeci upominek na potrzebe wojskową dam w. m. kilkanascie zbiegow u Mieszan Kiowskich, ktorci zbiegli do niech z maietnoszczami swemi z gruntu Biskupstwa Kiowskiego, których zbiegov, gdibim sam prawnie dochodziel, musielibim albo zbiegi wracać z maietnoszczami iech, albo gdziebi niechczeli mussielibim za kazdego zbiega wedla statutu po pięcziseth grziwien zaplaczić. W czim sie y wam mussa z kazdi miari isczić.

Do teo odkazuje puskarzom woiska w. m. wsistkiego u Ssatkowskiego Arendarza mego za ossm lath Arendj niezapłaczonej od klatki Kartowniczi, po tzri taleri rachniać, przez ossm liat talerow 24.

Naweth s chudobi a z wigarlowanej wslugi swei daie do w. m. na potrzebe

¹⁸⁾ Канцлер Ян Замойський.

¹⁹⁾ Тут кінчався рядок і склад пропущено при розділенні слова.

woiskową Kar(cz)me Biskupią w Kiowie na rok ieden: w ktorej gdi w. m. Kaczmarza swego przez rok będącie chowali przewaznego a ktemu zmiśnego, uczini to w. m. przinamniej 1000 złotich.

Z inssich wiele pozitkow pokazalo bi sie to w. m. przez mie, gdibiscie mie chcziel sluchac a zemna w jedni stateczni lidze stanąć. Bo iako P. Bog dal bel ludu Israelskie(mu)²⁰ Moizesa misternim sposobem za X^a y Wodza abi bel z niewoli iech Egipski za morze na bith lepssi zaprowadziel: Tak minie thess Pan Bog misternim sposobem dla wass luda Kozackiego na the kraine przeizral, abim wam bel wodzem za Dniepr, dla lepssi swebodi wassi y dobrego mienia wassego. A iako Joseph Patriarcha Egipski druzba moy prawie wsistek świat obronię bel przemislem swim przez siedm lath ed głodu wielkiego, tak wi thess gdi sie przemislem moiem fundować będączie statcznie na Zadnieprzu, thedi y s potomstwem przez siedm seth lath nietilko z X^m swim zacznim slinac będączie, ale y od głodu nigdi umierać niebędziecie, a po siedm seth lath ius pewnego sie sądu Bożego przisle⁰ spodziewaicie.

Consilium Josephi Weresczinskij
Epi(scopi) Kiovien(sis) Kozacis porrectum.

24.

Даніель Торнай з Варшави 20. березня 1596.

In gemein wirdt hier gesagt, das die Cosacken geschlagen undt selbst der Naliwai-ko solte gefangen worden sein. Aber ich kann nichts gewisses hierin erfahren.

25.

Даніель Гіренберг, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 8. квітня 1596.

Diese tage ist alhie ihm gehen gesaget worden das der her Polni heubtman Solykewsky mit den Niskosaken soll getroffen haben und das auf unserm seiten vile erleget und der Her Solykewsky selber geferlich soll geschossen sein werden.

26.

Даніель Гіренберг, Ганс Торбергер, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 11. квітня 1596.

Letzlichen haben wir auch nach die eine (нечітке слово) das die vorige zeitung von der niederlage der unsserigen wider (нечітке слово) ihn zweuel gezogen, und wil eine contraire zeitung kommen wie endlich die Niskosaken geschlagen und denen bis ihm die 1200 erleget worden sein.

27.

Ті-ж самі, Варшава 20. квітня 1596.

Von den Kosacken ist gestriges tages zeitung hieher kommen, das sie alle aufs heupt erlegt sein, undt der Naliwaika allein davon kommen.

28.

Ті-ж самі, Варшава 23. квітня 1596.

Von den Kosacken hat sich die zeitung gar verendert, undt zwar also, das es die Polen auch zimlich sollen getroffen haben, was daran ist, wirdt die zeit geben.

29.

Ті-ж самі, Варшава 29. квітня 1596.

Ubersenden allein E. E. W. etzliche specialiteten von dem treffen, so zwischen den Polen undt Kosacken jungszt geschehen ist, davon wir am nehern auch gedacht haben²¹).

²⁰) Тут кінчався рядок і склад пропущено при розділенні слова.

²¹) Ці документи жаль не доховалися; може дастися їх відшукати в якісь іншій репозиторії.

30.

Йоган Керкебарт з Варшави, 26. червня 1596.

Von newen zeitungen ist vor gewiss, wie ich berichtet bin, hieher geschrieben werden, das der Naliwaika gefangen sey, wie er kurtz zuvor den Loboda mit seiner eigenen handt umgebracht hette.

31.

Той-же, Варшава 1. липня 1596.

Vom Naliwaika continuiret sich die zeitung, das er gewiss gefangen undt auch schon zu Samoſcz beym H. Grosscantzler in verwahrung sey. Wobey auch gemelt wirt, das man einen merklichen schatz von baarem golde udt (sic!) silber mit ihm bekommen habe, undt das solches an Ihre May. selbst geschrieben sey. So ist auch am nechst verschienen freytage, welcher wer der 28. Juny der Niesskowskij²²⁾, so alhie noch vom reichstage her gefangen gehalten worden, darumb das er sich zu den Kosacken geschlagen hatte, mit dem schwerte für des H. Marschalcks²³⁾ thüre gerichtet.

32.

Той-же, Варшава 10. липня 1596.

Von newem zeitung ist dieses alhie, das die gewisse zeitung von des Naliwaika gefengnisse itzo wiederumb in zweyfel gezogen wirdt von denen die sagen, das er aus der gefengnisse entkommen sey.

33.

Йоган Керкебарт та Георг Бергман з Варшави 20. липня 1596.

Vom frembden newen zeitungen ist sonst alhie nichts vorhanden, als das teglich confirmiret wirdt, das man den Naliwaika gefenglich herbringen werde.

34.

Ті-ж самі, Варшава 20. липня 1596.²⁴⁾

So ist man des Naliwaika auch, welcher gefenglich soll anhero gebracht werden, täglich alhie erwartendt.

35.

Ті-ж самі, Варшава 1. серпня 1596.

Es wirdt daneben auch von der Lemburg anhero geschrieben von dato 20. July, das der Naliwayka auf dieselbe zeit alda zur stelle gewesen sey. Wie auch an Ihre May. jüngst ein schreiben kommen, das er in wenig tagen alhie soll gestellet werden. Das also von seiner verhaftung nu mhore nicht zu zweyfeln ist.

36.

Йоган Керкебарт з Варшави, 8. серпня 1596.

...undt ist man auch des Naliwaika noch eben wie vor etlichen wochen, tag teglich gewertig.

37.

Той-же, Варшава 12. серпня 1596.

Ob nun wol nach der Zeit ferner nichts in der Stadt sachen fürgelaufen so zu berichten von nöthen, auch nicht den judicijs aller seits gar stille ist, hab ich dennoch bey fürgefällenen gelegenheit E. H. zuverstendigen nit unterlassen sollen, das man heute recht

²²⁾ Інші джерела (Script. rer. Pol. VIII, 44 – 45) називають цього невдалого посередника між Наливайком і королем Мешковським.

²³⁾ Звітодавець мабуть має на увазі великого коронного маршалка; ним був Микола Зебржидовський, що саме перебрав ліску після Прокопа Сенявського. Однака не виключене, що це міг бути і маршалок трибуналу коронного Петро Стржембош.

²⁴⁾ Sic! Два звіти з датою того самого дня.

im mittage den Naliwaika alhie eingebracht. Wardt aber zuvor auf Jasdowa²⁵⁾ zu Ihrer May. gefüret, entweder das Ihre May Ihn zu sehen begeret, oder das er derselben also presentiret würde; von dannen gleich nach der Stadt. Vor ihme fhüren 7. oder 8. kutsch'en, zu 6. auch 4 rossen derer Edelleute so Ihrer May Ihn überlifert, denen volgten 18. pawren wegen auf deren ieten ein gegossen feltstücke lag, so von den Kosacken eröbert worden. Darauf volgten gleich die gefangenen Kosacken erstlich Naliwaika selbst auf einem schlechten Kutschen mit zween rossen, hernach die andern, zweer udt zween auf einer kaleszen ihrer 12. personen. Umb die gefangenen heer giengen von beiden seiten Ihrer May. heiducken in gewönlischer ordnunge. Sie zogen aber in der solennit durch die stadt aufs schloss, fur der alten Königinnen logement vorbey, welche den Naliwaika zu sehen begeret, derowegen sich auch offenbar in ein fenster gestellt hatte. Der Naliwaika aber, wie er gleich vor den ort kam, da die alte königinne standt, undt der kutschen darauf erfast ein wenig stille hielte, riechtet er sich auf die füsse, undt wendet sich mit blossem haubte gegen der königinne, undt blieb also ein wenig bestehen, hernach setzte er sich wieder nieder, undt wardt also fortan durch das schloss wieder in die Stadt vors rhathauß gefüret, daselbst mit seiner gesellschaft unter das rhathauß in der kerker verwahret. Er ist von person ein feiner kerl, starck undt gerade von leib, dem ansehen nach eines züchtigen undt aufrichtigen gesichts, gibt keinen geberden einieger kleinmütigkeit oder erschrockenheit von sich, also das er von vielen ist beklagt worden, das er seine tugent undt manheit nicht zu befüderung des vaterlands viel mhere, den zu dessen vertrub angewendet hat. Itzo vermeinet man das er in dem gefengnuss bis auf den reichstag wirdt gehalten werden.

38.

При звіті Йогана Керкербarta з Варшави 25. вересня 1596 на окремих долучених листках паперу: «Neue Zeitung von Hofe aus Warschau».

Den 23. Tag, umb 9 uhr ist die execution des Herrn Marschalks decrets, so am vergangenem Sonabend gesprochen, gegen den Kossobuczki und Pawlowski des Naliwaiko gesellen, durch dem Patkowski einen Procurator²⁶⁾, bey dem Prozinski²⁷⁾, der ihrer alter Przistav ist, Łaczinski²⁸⁾ und Sczerbic²⁹⁾ vom L. Marschalk der zu deputirten Richtern auf dem Rathaus geurgieret, die welche auch, obwol die beyden eingewandt, das sie unschuldig wehren und begehret einen zustellen, der sie überweisen möcht, das sie der Edelleut hof und güter geplindt oder sonst einen das allergeringste weggenommen hetten, sie wehren auch nicht eins in Litauen gewesen, über das andere, so dort beuelich und Rädlführern gewesen, frey gelassen sein, auf dies des Instigatoris letzte allegation, das sie in reccuti criminis cu(m) hostib(us) patria herkommen, ex singulare clementia Regis, mit der scherffe des Schwerts das leben abgesprochen oder ja vielmehr das Kön: decret publiciret worden. Sindt drauf vor die Statt zu kleiner Pförtl mit Kön. und Herrn Cron Marschalks hungarscher guardi an die Weychsel abgefueret, und nach dem sie bayde mit Pater Bernhardo zimlich getrost auf den knien gebetet hetten, einer dem andern umb den Halss gelassen, und also gute nacht von einander genohmen. Als aber schon der Scharfrichter in streich war, den Kossobuczki zu richten, und er sich gewendet, hat des Halses gefaillet und eine in die barken hienein gehawen, dauon er zwar gefallen, jedoch von sich selbst den kopf wieder aufgerichtet, undt die handt drauf gelegt. Auf beuedes Sosnowski, welcher ein Eltister ist über des Marschalks Scharganten, hat der Scharfrichter wieder zu hawen wollen. Must aber dauon absehen und ist stracks zum balbiren getragen underwegen gestorben. An dem Pawlowski, der etwas getröster wahr, hat der Scharfrichter besser sein kunst bewiesen. Gott wolle des Paiden ein fröhliche auferstehung verliehen...

39.

При звіті Йогана Керкербarta з Варшави 26. вересня 1596, на окремім листку паперу.

Die vergangene nacht scindt von des Naliwaiko gesellschaft in beysein des Drozinski und Lanczinski, der Skarpetka, Ostrowski, Iwasko und Mokrski peinlich examiniret werden. Sollen auch auf alle Interrogatorien alles bekant haben. Aber vom gelt nichts

²⁵⁾ Ujazdów.

²⁶⁾ Niesiecki VII, 259 i IX, 126 rахує цей рід до гербу Тжаска з Поділля. „Jan Pałkowski doswiadczonego w Polsce i w Węgrach mestwa, umarł 1617 r. Przećław pobiorka w ziemi Drohickiej 1611.

²⁷⁾ Королівський дворянин Вацлав Дрожжанський.

²⁸⁾ Ян Лончинський, писар гродський краківський і земський перемишльський.

²⁹⁾ Павло Щербич, синдик і писар львівський, секретар при королівськім дворі.

zustehen wollen, worauf dan in ein besonders gefänknuss gelegt. Heut sindt ihnen die eysen von füssen herunter geschlagen, auch beuolen, das sie sich mit Gott versonen, wie auch schon Pfaffen bey sich gehabt.

40.

**При звіті того-ж з Варшави 2. жовтня 1596, на окремім листку паперу:
«Auss Warschau den 1. Octobris 1596».**

Den 28 umb 6 uhr frue sindt vier Kosacken bey dem selben Thurm, da sie nach der Pein gesessen, gericht worden, der Ostrowski, Scarpethka und Corsołowski (dem ich vor diesem Mokrski geschrieben) haben öffentlich ausgesagt, das der Iwanasko, der zuletzt abgehawen, und viel getröster soll zum Tot gangen, unschuldig sey. Aber es hat nicht verschlagen wollen.

41.

**При звіті того-ж з Варшави 14. жовтня 1596 на окремім листку паперу:
«Aus Varschau den 12 octobriss».**

Den 5 Octbr. Diese volrige nacht ist der Naliwaiko mit seiner gesellschaft ein jeder insonderheit fur dem H. Marschalk gewesen, der Ime und anderen furnembsten soll mit der Tortur gedrawet haben, da sie in der gute nicht würden beckhennen, warumb er sie getrajet.

Den 8 Octbr. Diese uergangene nacht ist der Saula und Szostak von den andren abgesondert, und in dem Thurm, da man pilegt zu peinigen, gefueret, auch sindt inen die haar von ganzen Leib mit ein schermesser abgeschnieten, In dem vornemet wirdt das sie bezaubert sein, damit sie nictches beckhommen solten.

Den 9 Octbr. Diese vergangene nacht seitn obgenannten zween Kozaken peinlich examiniret, was bey ime verschlagen noch nicht bewusst. Ich besorge zwar, das sie etwas sonderlichs beckhandt werden haben, demnach der H. Cron Marschalk, welcher biss hero, wegen des Febers bey Ir Mt gemist, in so regen wetter zu schloss bey Ir Mt allein gewesen.

Den 11 Octbr. Seindt der Saula und Ssostak fur des Herrn Cron Marschalks be- sammt, so zu negst des Cardinals Bathori³⁰⁾ gewonlicher herberg gelegen, nach Mittag mit dem Scwerdt gerichtet worden, welcher köpfe an die strassen auf Pfäl gestreckt worden.

42.

**При звіті того-ж з Варшави 27. жовтня на окремих листках паперу:
«Aus Warschau den 26 Octobriss 1596».**

sub dato 15 Octbr. Diese vergangene nacht hat man dem Naliwaiko schlafen lassen, da er von 10 an, aus beuelich Ir Mt von den hungern mit wachen also gepeinigt worden, das er schier von sinnen khommen were, darauf dan angestellt, damit man etwas von ime in rasenden mut erfahren möcht. Am vergangenem Sonabent und Sontag hat ime der h. Marschalk fur sich gehabt und mit ime expostuliret. Gestern ist der Bobolia bey ime ein gute weil auch bey der nacht gewesen, und nachdem er ime examiniret, ein stundt zu schlafen vergunnet, aber aus gunst der hungern hat lenger dan 2 stundt geschlafen, daň ihr viel so ein Mitleyden gehabt, das sie auch zur wacht andere erkauft haben, damit sie ime khein überlast zu füegen möchten. Diese zuwiedern denen so wollen sagen, das er von kheinem gelt wissen will, berichten mich, das er gestehen soll, das er in einem ochsenhaut etwas geltes in die erden vergraben, aber es könnte kheiner denselbigen ort finden, alss er allein, und alhierkunte er auch dieselbestell nicht beschreyben, ob sie ime gleich die höchste marter anlegen solten. Dasselbe soll er auch aussdrücklich sagen, das er denselbigen, welch ime solches gelt helfen begraben, mit aygner handt umgebracht, damit es verschwigen bleiben möcht.

sub dato 18. Heut frue bahan ihr zween Kosacken, der Duca, souor gestern, und Oliwka, so gestern, nachdem sie wol erstlich ein jeder insonderheit mit dem Tott geengstiget, freygelassen. Ir Mt da sie aus der Mess gangen, ein füss faall gethan, und fur die begnadung gedancket, der erste soll wol kheine schuld haben. Aber ander hat dessen zu geniesessen das er in den wisten Veldern ein berumbter wegfurer ist. Was mit dem Naliwaiko werden wirdt, die andere wochen wirdt nu ausweisen.

sub dato 19. In gemeinen reden habe gehort, das etliche herrn vor dem Naliwaiko sollen intercediret haben und insonderheit ihr vierer wollen vor ime burg werden, das er getrey wirdt. So wie aber ich nicht erfahren khan, wer dieselben sein, also zweifel ich

³⁰⁾ Кардинал Андрій Баторій, єпископ Ермелянду.

sehr dran, das er loss kkommen solt, den das herrn Cron Marschalks herrn Unter Canzlers³¹), Sczirbiczes und Lanczinsskiss den nachmittag gehaltenen Ratschlag ich khan nicht anderst auslegen, den das ime gelten wirdt, wiewol ime der h. Marschalk selbst, wie auch der Bobolia in nahmen Ir Mt ein guten Trost gaben.

43.

При звіті того-ж з Варшави 27. листопада 1596 на окремих листках паперу: «Aus Warschau den 28 Nouembriss 1596».

Dan der Taterscher Legation zwey Puncte: Nemlich das Er³²) den jahrlichen Präsent, und abschaffung der Kosacken von Zaporow begehret.

44.

При звіті того-ж з Варшави 22. грудня 1596, на окремих листках паперу: «Auss Warschau 1596».

Den 13 Decembris umb 9 Uhr des morgens ist der Mikutka einer von des Naliwai-ko gesellschaft fur des Herrn Lith. Marschalks³³) Losament Sczalapskis Hause (der wol getrost zum Todt gangen, und wie er auf den Platz kkommen zum allerersten gebeten, das Ime der Hencker nit solte anrueren. Dan, nach dem er sich selbst, auf dem stroe, das ime unterpreitet war, biss an die Leimet kleider aussgezogen het, von allen gute nacht genommen) nur in einem grünen Rockh, dessen einem Ermel er auch fahren lassen, abgehauen. Er kunte sich nicht in der erste in den Possen schickhen fielleicht in der meinung, das er dem Kopf also solte sinckhen lassen, wie zum Sabel, hat es aber also gelernet, das man ime im Sarch wegtragen musst. Sein kopf ist aufm Pfall gesteckt.

Als nun dieser gelegen, ist sein gesell der Iwasko zugetreten in meinung das er auch an den reyen solt, zumassen er auch gestern bestellet war. Wie er aber den oberrock ablegen wollen ist ime durch dem Drozinski in nahmen Ir Mt die Begnadung seines Lebenns angesagt, damit er sich an dem spiegeln und den andern das was er gesehen, verkündigen sollt. Vor welche Botschaft er dem Drozinski mit einem Fussfall gedancket.

45.

**Константин Гіз, Георг Бергман та Даніель Гайн з Варшави
11. лютого 1597.**

Wir vernerhmen auch das man den Naliwaika, welcher bis dato alhie in Verhaftung gehalten, diese tage peinlich fürgehabt, undt mit ihme zum schwerte fortfahren wollen. Ist aber gleichwohl das urtheil unwissendt aus was ursachen, wiederumb eingestellet, undt bis dato also verblieben.

46.

Даніель Торнай з Варшави 8. червня 1597.

sub dato 1. Juny. Von den drey Kosaken, so von Ihrer Mt begnadet, ihrer zween der Duca und Mikutka, sollen ietzo neylich ihren herren ermordet haben, und mit dem raub unter ihre vorige gesellschaft entflohen sein.

³¹) Ян Тарновський, відканцлер.

³²) Іасі II-Гіреї.

³³) Криштоф Микола Дорогостайський.

Література.

(В дужках цитатне скорочення).

Аделунг Ф., Критико-литературное обозрение путешественников по России. Перевод А. С. Клеванов. Чтения Московского Общества Истории и Древностей Российских 1863, II (Аделунг).

Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею т. XIX изд. В. Площанский. Вильна 1892 (Площанский, Акты).

Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою Комиссиею, т. IV. Петербург 1851 (АЗР).

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою Комиссиею, т. I (1361—1598). Петербург 1863 (Акты ЮЗР).

Антонович В., К истории восстания Наливайка. Киевская Старина т. 55, 1896 (Антонович, КС).

Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского изд. В. Антонович. Киевская Старина т. 14, 1886 (Евлашевский).

Антонович В., Коротка історія козаччини, 2 вид. Коломая (1912) (Антонович).

Археографический Сборник документов относящихся к истории северозападной Руси издаваемый при управлении виленского учебного округа, т. I, II, V, і VII. Вильна 1867—1871 (Арх. Сб.).

Архив Юго-Западной России издаваемый Комиссией для Разбора Древних Актов ч. I¹, III¹ і VI¹. Київ 1859, 1863 і 1876. (АЮЗР).

Archiwum Jana Zamoyskiego т. III. Варшава 1914.

Archiwum Domu Sapiehów, wyd. A. Prochaska т. I. Львів 1892 (Archiwum Sapiehów).

Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum т. VIII. Krakів 1885 (Script. rer. Pol. VIII).

Baliński M.-Lipiński T., Starożytna Polska pod względem historycznym, statystycznym i geograficznym opisana, t. III. Варшава 1846 (Baliński-Lipiński).

Барвінський Е., Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія VII з козаками р. 1593 і 1594. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка X, Львів 1896 (Барвінський).

Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575—1595, wyd. Henryk Barycz. Krakів 1930 (Barycz).

Leon Białkowski, Na rubieży podolsko-ukrainnej (w. XV—XVII). Kwartalnik Historyczny 39, Львів 1925 (Białkowski).

Dalszy ciąg chroniky Marcina Bielskiego, wyd. K. J. Turowski. Сянік 1856 (Bielski).

Bohomolec F., Życie Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, krakowskiego, bełskiego, malborskiego, dorpackiego, knyszyńskiego, grodeckiego, jaworowskiego etc. etc. starosty, wyd. K. J. Turowski. Krakів 1860 (Bohomolec).

Г. Левассер де Боплан, Описание України. Петербург 1852 (Боплан).

Broel-Plater Wl. St., Zbiór pamiętników do dziejów Polski т. II, Варшава 1858 (Broel-Plater).

Бузук П., З лінгвістично-історичних матеріалів. Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, т. I, Одеса 1927 (Бузук).

Ks. Jana Wielewickiego S. J., Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u św. Barbary od r. 1579 do r. 1599 (włącznie). Scriptores rerum Polonicarum, VII. Krakів 1881 (Script. rer. Pol. VII).

Wierzbowski T., Materjały do dziejów piśmiennictwa polskiego, т. I, Варшава 1900 (Wierzbowski).

Winkler E., Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach. Przegląd powszechny т. 153—154. Krakів 1922 (Winkler).

Volumina legum, II. Петербург 1859.

Reinholdi Heidensteinii secretarii regii rerum Poloniarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. Франкфурт н. М. 1672 (Heidenstein).

Гермайз О., Україна та Дон. Записки Київського Інституту Народної Освіти т. III, Київ 1928.

Hirn I., Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhangenden Ereignisse. Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung IV Ergänzungsband. Інсбрук 1893 (Hirn, Ergänzungsb. IV).

Грушевський М., Історія України-Руси т. VII, Київ—Львів 1909 (Грушевський).

Грушевський М., Матеріали до історії козацьких рухів 1595—1596 рр. Записки Наукового Товариства ім Шевченка XXXI—XXXII, Львів 1899 (Грушевський, ЗНТШ).

Huber Alfons, Geschichte Oesterreichs, Bd. IV. Gotha 1892 (Huber).

Hurmuzaki E. de, Documente privitore de la istoria Romanilor, т. III¹, III², IV¹, XI і XII (два останні видав Н. Йорга). Букарешт 1880—1903 (Hurmuzaki).

- Gacki I., Benedyktynski klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych. Радом 1872 (Gacki).
- Голубев С., Петр Могила и его сподвижники т. I. Київ 1882 (Голубев).
- Goos R., Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Відень 1911 (Goos).
- Górkа Olgerd, Stan badań i zadania historiografji stosunków polsko-rumuńskich. Pamiętnik IV. powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. Львів 1925.
- Grabowski Tadeusz, Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536–1612. Kraków 1913 (Grabowski).
- Grabowski Tadeusz, Historja literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych 1000–1930 t. I.
- Grabowski Michał-Przedziecki A., Zródła do dziejów polskich t. II, Вільна 1844 (Grabowski-Przedziecki).
- Григорович Іоанн протоієрей, Переписка пап с російськими государями в XVI столітті. Петербург 1834 (Григорович).
- Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591–1592 wyd. E. Barwiński.
- Scriptores rerum Polonicarum XXI, Kraków 1911 (Script. rer. Pol. XXI).
- Dyaryusze sejmowe r. 1597, wyd. E. Barwiński. Scriptores rerum. Polonicarum XX, Kraków 1907 (Script. rer. Pol. XX).
- Доманицький В., Причинок до історії повстання Наливайка. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XL, Львів 1901 (Доманицький, ЗНТШ)
- Доманицький В., Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка LX–LXIV і особною книжкою, Львів 1905 (Доманицький).
- Dubiecki M., Kudak twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa 1900 (Dubiecki).
- Эварницкий Д. И., История запорожских казаков т. I–II, Петербург 1892–1895.
- Ефименко Александра, Очерки истории правобережной Украины по И. Ролле. Киевская Старина т. 45, 46 і 47, 1894 та „Южная Русь“ I, Перербург 1905.
- Жерела до історії України-Руси т. VIII вид. I. Кривякевич, Львів 1908 (Жерела).
- Pisma Stanisława Żółkiewskiego, wyd. A. Bielowski. Lwów 1861 (Pisma).
- Listy Stanisława Żółkiewskiego, wyd. J. T. Lubomirski. Kraków 1868 (Listy).
- Жукович П., Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 года. Петербург 1901 (Жукович).
- De transitu Tartarorum per Pocutiam, anni 1594 epistola od Illum et Rdissimum dominum Cynthium, S. R. E. Tit. S. Georgii Cardinalem Aldobrandinum: ab Ill. Dno Joann. de Zamudio, R. P. Supremo Cancellario, et Exercituum Generali missa. Kraków 1594.
- Vraye relation de la defaite des Tartares et Turcs faicte par le seigneur Jan Zamowski, Paris 1859.
- Zwiercadio Rzeczypospolitej Polskiej na początku roku 1598 wystawione, wyd. K. I. Turowski. Kraków 1859.
- Źródła dziejowe, t. IX — Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, wyd. A. Pawiński; t. XX, XXI, XXII Ukraina (Kijów-Bracław), wyd. A. Jabłonowski. Kraków 1881, 1894, 1897 (Zr. dz.).
- Jopescu C., Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Ephemeris Dacoromania II. Annuario della Scuola Romana di Roma. Рим 1924 (Jopescu).
- Jorga N., Acte si fragmente cu privire la istoria Românilor, t. I–II. Букурещт 1895–1896 (Acte si fragmente).
- Jorga N., Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe. Букурещт 1900 (Studii istorice).
- Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildung, 2 Bde. Іата 1905.
- Jorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. III, Гата 1910 (Jorga).
- Каманин И. М., К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Київского Исторического Общества Нестора-Летописца т. VIII, Київ 1894 (Каманин).
- Каптерек Н., Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII столетиях, Москва 1885 (також „Чтения в Обществе Любителей Духовного Просвещения 1883–1884“) (Каптерек).
- Konarski Kazimierz, Charakterystyka stanowiska międzynarodowego Polski na przełomie XVI i XVII wieku. Przegląd Historyczny XX, Warszawa 1916.
- Korbut G. Literatura polska od początków do wojny światowej t. I (od wieku X do końca XVII) 2 wyd. Warszawa 1929 (Корбут).
- Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II. Kraków 1912 (Korzon).
- Костомаров Н. И., Южная Русь в конце XVI века. Собрание сочинений, книга 1, т. III. Петербург 1903 (Костомаров).
- Хенороль А. Д., Histoire des Roumains I (до 1633). Париж 1896 (Хенороль).
- Кулиш П., История воссоединения Руси, т. II. Москва 1875 (Кулиш).

- Кулиш П., Материалы для истории воссоединения Руси, т. I. Москва 1877 (Куліш, Матеріали).
- Куліш П. (без імені автора), Почини лихоліття ляцького і перші козацькі бучи. „Руська Письменність“ Твори П. Куліша т. VI, Львів 1910.
- Kutrzeba S. t. wyd., Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. I (1572—1620), Kraków 1932 (Kutrzeba).
- Лапо-Данилевский А. Д.. Из старинных сношений России с западною Европой. Журнал Министерства Народного Просвещения 1884, кн. V.
- Lewicki Kazimierz, Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 г. Львів 1933.
- Lepszy K., Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Prace krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego Y, Kraków 1929 (Lepszy).
- Lepszy K., Chłopicki „Polski Słownik Biograficzny“ III, Kraków 1937 (Lepszy P. S. B.).
- Letošník V., Poselství Václava Berky z Dubé na Rychmburce k polskému dvoru 1593. Příspěvek k polským dějinám. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám. Praha 1928 (Letošník).
- Loebl A. H., Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593—1606. I. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. von A. Bachmann, Heft. VI. Praha 1899.
- Łubieński St., Pisma pośmiertne. Droga do Szwecji Zygmunta III Króla polskiego i szwedzkiego wyd. A. Jocher. Peterburg—Mogilev 1855 (Łubieński).
- Lüning J. Chr., Literae procerum Europae ab imperatoribus, electoribus, principibus statibusque sacri imperii romano germanici, ad reges, principes, respubl. liberas et vice versa (1552—1712). Лайпциг 1712 (Lüning).
- Eduard Edler von Mayer, Des Olmützer Bischofes Stanislaus Pawłowski Gesandschaftsreisen nach Polen, aus Anlass der Königswahl nach dem Ableben Stephan I (1587—1598). Кромержіж 1861 (Edler v. Mayer).
- Макушев В. В., Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным Итальянским памятникам). Славянский Сборник т. III. Петербург 1876 (Макушев).
- Mathaus-Voltolini L. F., Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592—1595. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, XV. Рим 1901 (Mathaus-Voltolini).
- Материалы для истории взаимных отношений России, Молдавии и Польши, изд. А. Уляницкий. Москва 1887.
- Matoušek J., Turecká válka v evropské politice v letech 1592—1594. Praha 1935 (Matoušek).
- Maciejewski W. A., Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. III, Warszawa 1852 (Maciejewski).
- Macůrek J., Dozvuky polského bezkráloví z roku 1587. Příspěvek k osvětlení snah rodu Habsburského o získání koruny polské v letech 1588—1594. Praha 1929 (Dozvuky bezkráloví).
- Macůrek J., Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému moři na sklonku 16. stol. Praha 1931 (Macůrek).
- Macůrek J., Diplomatické poslání Jana Duckera v Polsku r. 1591. Věstník Královské České Společnosti Nauk 1929. Třída Filosoficko-Historicko-Jazykozprávná. Praha 1930 (Macůrek, Věstník KČSN).
- Мемуары относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI, ст.) ред. В. Антонович. Київ 1890 (Мемуари).
- Mecherzyński K., Historia wymowy w Polsce, t. I—II. Kraków 1856—1858 (Mecherzyński).
- Модзалевський В., Наливайко „Русский Биографический Словарь“ (Нааке-Нікенський — Николай Николаевич Старший) т. XI, Петербург 1914 (Модзалевський РВС).
- Nehring W., Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów od roku 1574—1602. Kwartalnik Historyczny 4, 1890 (Nehring).
- Николайчик Ф., Первая козацкая движение в Речи Посполитой. Киевская Страна т. 9 і 10, 1884 (Николайчик).
- Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze, t. II. Warszawa 1822 (Niemcewicz).
- Niemcewicz J. U., Dzieje panowania Zygmunta III. 3 tt. Breslau 1836.
- Niesiecki Kaspar S. J., Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicz, 10 tt. Лайпциг 1839—1846 (Niesiecki).
- Новицкий И., Князья Ружинские. Киевская Страна т. 2, 1884 (Новицкий).
- Olczyński B., Biskup Józef Wereszczyński. Biuletyn Polsko-Ukraiński t. IV, 1935 (№ 51—52).
- Świętosław z Borzejowic Orzelski, Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta-Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Wyd. W. Spasowicz, tom wstępny. Петербургъ 1858 (Orzelski I).

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. I—II. Петербург 1851—1852 (Памятники).

Paprocki B., Herby rycerstwa polskiego, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1858 (Paprocki).

Bernardinus comes de Pace, Rudolphi II epistolae indeitae ex codice Caesareo. Відень 1771 (de Pace).

Pierling Paul S. J., La Russie et le Saint-Siège, Études diplomatiques, vol. II. Париж 1897 (Pierling II).

Pierling Paul S. J., Papes et Tsars (1547—1597). D'après des documents nouveaux. Париж 1890 (Papes et Tsars).

Pierling o., Novi izvori o L. Komuloviću. Starine na svjet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XVI. Загреб 1884 (Pierling XVI).

Pierling o.-Rački Fr., L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku. Starine na svjet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XIV. Загреб 1882 (Pierling-Rački).

Площанский В. М., Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII в. Вильна 1899 (Площанский).

Prochaska A., Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa 1927 (Prochaska).

Pułaski K., Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazimierza Gireja, hana Tatarów perekopskich. Przewodnik Naukowy i Literacki XXXIX, 1911 (Pułaski PN i L).

Pamiętnik Jakuba Pszonki. Zbiór materiałów do historii Polskiej I. Biblioteka Ossolińskich. Lwów 1874 (Pszonka).

Relacyje nunciuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 (wyd. E. Rykaczewski) t. II, Berlín—Poznań 1864 (Relacyje nunciuszów).

Reusnerus N., Epistolarum turcicarum libri V. Frankfurt 1598.

Rolle J. (Dr. Antoni J.), Trzy opowiadania historyczne. Lwów 1880 (Rolle).

Rulikowski E., „Chwastów” i „Czarnohorodka” w „Słowniku Geograficznym” I, Kraków 1886 (Słown. Geogr.).

Rulikowski E., Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich historyczne znaczenie. „Atheneum” Warszawa 1878, IV.

Sas Józef S. J., Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III. Przegląd powszechny 55, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 55).

Sas Józef S. J., Wyprawa Zamojskiego na Mołdawię. Przegląd powszechny 56, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 56).

Sas Józef S. J., Ukiady o ligę przeciw Turkom za Zygmunta III. Przegląd powszechny 63 a 64, 1899 (Sas, Przegl. powsz. 63, 64).

Сборник летописей относящихся к истории южной и западной Руси изданный Комиссию для Разбора Древних Актов. Київ 1888 (Сб. летописей ЮР).

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Идан Временною Комиссию для Разбора Древних Актов, Київ 1874 (Сб. мат. Києва).

Siarczyński Fr., Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i swedzkiego, t. I—II, Lwów 1828 (Siarczyński).

Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Петербург 1887 (Смирнов).

Соловьев С., История России с древнейших времен т. VII (3 вид.) Москва 1870 i т. X (2 вид.) Москва 1869 (Соловьев).

Стороженко А., Иосиф Верещинский бискуп киевский. Сборник статей и материалов по истории юго-западной России издаваемый Комиссией для Разбора Древних Актов, вып. I. Київ 1911 (Сб. ст.)

Стороженко А., Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами. О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения Киевского Общества Нестора-Летописца XIX, Київ 1906 (Стороженко, Чтения).

Стороженко А., Киев триста лет назад. Киевская Старина 44, 1894 (Стороженко КС 44).

Стороженко А., Старинный проект заселения Украины. Киевская Старина 48, 1895 (Стороженко КС 48).

Стороженко А., Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки, Київ 1904 (Стороженко).

Stroński Zdzisław, Swawola ukraińska u schylku XVI w. Kwartalnik Historyczny XXXVIII, 1924 (Stroński).

Tarnowski St. Józef Wereszczyński, Przegląd polski 1872, X. (Przegląd Polski).

Tarnowski St., Pisarze polityczni XVI wieku, t. II. Kraków 1886 (Tarnowski).

Theiner A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiam illustrantia, t. III. Rzym 1863 (Theiner).

Teutschlaender W. St., Michael der Tapfere. Ein Zeit- und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens. Відень 1879 (Teutschlaender).

Tyszkowski K., Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Mychałem, Hospodarem Multańskim. Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, t. II. Lwów 1925; французький переклад цеї роботи віддав Р. Panaitescu в „Revue historique de sud-est européen“ №10—12, 1926 (Tyszkowski).

Tomkiewicz Wł., Wołyń w Koronie (1569—1795). Rocznik Wołyński II. Równe 1931 (Tomkiewicz).

Тургенев А. И. изд., Historica Russiae Monumenta. Акты историческая относящиеся к России извлеченные из иностранных архивов и библиотек, т. II, Петербург 1842 (Тургенев).

Pisma polityczne Józefa Wereszczyńskiego, wyd. K. J. Turowski „Biblioteka piślarzów polskich“. Kraków 1858 (Pisma polityczne).

Józefa Wereszczyńskiego pisma treści moralnej, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1860 (Pisma treści moralnej).

Uebersberger H., Oesterreich und Rußland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, Bd. I. (1488—1605). Віденсь-Ляйпциг 1906.

Федоренко П. К., Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии т. XII. Полтава 1915 (Федоренко).

Fermendžin Fra E., Prilozi k poznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića medju Slovene od godine 1593 do 1597. Starine na svet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, kn. XXXVI. Zagreb 1918 (Fermendžin).

Fessler J. A. - Klein Ernst, Geschichte von Ungarn, Bd. IV. Lajpциг 1877 (Fessler-Klein).

Chodynicki Kazimierz, Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1870—1632). Warszawa 1934 (Chodynicki).

Szajnoch K., Jak Ruś polszczyżała. Szkice historyczne IV. Lwów 1869.

Charrière Emil, Négociations de la France dans le Levant, t. III—IV. Париж 1855—1860.

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken 1585—1590. Zweite Abteilung: die Nuntiatur am Kaiserhofe; zweite Hälfte. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. v. Görres-Gesellschaft. Red. Joseph Schweizer. Падерборн 1912.

Шмурло Е., Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований касающихся сношений России с Италией, т. I—III. Петербург 1907—1915.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau hrs. von Rheinholt Schottin. Галле 1866 (Lassota).

З дотичної до предмету літератури не можна було дістати слідуючих книжок: Bielowski A., Łoboda i Nalewajko. „Glos“ Lwów 1864 та „Tygodnik Illustrowany“ 1861, IV.

Kazania Józefa Wereszczyńskiego, wyd. Hołowiński. Петербург-Могилев 1854.

Winkler E., Józef Wereszczyński biskup kijowski. Przegląd powszechny t. 147—148, 1920

Заклинський К., Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь в р. 1594 і 1595. Справовдання гімназії академичної у Львові за рік шкільний 1881—1882. Львів 1882.

„Pamiętnik religijno-moralny“ за р. 1852. В цьому річнику має находитися життєпис Верещинського.

Rawita-Gawroński Fr., Biskupstwo rzymsko-katolickie w Kijowie. Studja i szkice historyczne III. Warszawa-Київ 1915.

34. Ол. Шульгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфольогії слов'янських мов. 1937 р.
36. Р. Смаль Стоцький. Краса і погань. 1937 р. ст. 12.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.
38. Ф. Слюсаренко. Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича. 1938 р. ст. 11.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі.
40. Л. Чикаленко. Вівіфікаціонізм. 1938 р. ст. 8.
41. В. Щербаківський. Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині.
42. В. Дорошенко. Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“. 1937.
43. В. Прокопович. Сфрагістичні анекdotи. 1938 р. ст. 28.
44. С. Наріжний. Дійствія през'ельної брані. 1938 р.
45. Степан Сірополко. Граф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії. 1938 р. ст. 7.
46. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Том другий. Прага 1939 р. ст. VIII+227.
47. М. Антонович. Пограничник Босий. 1940 р. ст. 16.
48. Б. Крупницький. З життя першої української еміграції. 1940 р., ст. 16.
49. В. Щербаківський. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. 1940., ст. 16.
50. Дм. Чижевський. Український літературний барок. Част. 1. 1941., ст. 76.
51. Ів. Панькевич. Літературний бідермаєр в галицько-українському письменстві.
52. С. Наріжний. Розвідування московських посланців на Україні в др. пол. XVII в.
53. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том III. 1941 р.
54. Річне Справовіддання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік чотирнадцятий (1936—1937). 1941 р., ст. 16.
55. Б. Крупницький. З історії Правобережжя 1683—1688 рр. 1941 р., ст. 31.
56. Річне Справовіддання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік пятнадцятий (1937—1938). 1941 р., ст. 16.
57. М. Антонович. Студії з часів Наливайка I—IV. 1941 р., ст. 86.
58. Річне Справовіддання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Роки шіснадцятий і сімнадцятий (1938—1940). 1941 р. ст. 8.
59. Річне Справовіддання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік вісімнадцятий (1940—1941). 1941 р., ст. 16.
60. А. Яковлів. Конспіративне листування в Україні в 2-ій пол. XVII в. 1941 р., ст. 8.
61. Д. Дорошенко. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666). 1941 р., ст. 27.
62. Д. Чижевський. Український літературний барок. Част. 2. 1941 р.
63. Григорій Сковорода. Сад божественных п'єсней, прозявшій из зерн священного писання. 1941.
64. С. Наріжний. Одеське Товариство Історії й Старовини. 1941 р.
65. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том IV. 1941 р.

